

**IX-XVI. ASIRLARDA YENİSEY-İRTİŞ BÖLGESİNDE
KIRGIZ-KIPÇAK İLİŞKİLERİ****Mehmet KILDIROĞLU*****ÖZET**

Kırgız-Kıpçak ilişkilerinin çok eski zamanlara dayandığı tahmin edilmektedir. Ancak IX. asırdan önce bu ilişkiyi gösteren herhangi bir tarihi kaynak mevcut değildir. Kırgızlarla ilgili ilk kayıtların M.Ö. 201 yılına ait olmasına rağmen Kıpçaklarla ilgili VIII. Asrın ikinci yarısından evvel kaynaklarda herhangi bir bilgi yoktur. Bu ilişkilerin başlangıcının Göktürk döneminde başladığı bugünkü Kırgızların etnik oluşumunda yer alan Altay kökenli eski uruğlardan (Döölös, Kuşçu, Bugu vb.) anlaşılmaktadır. Kırgızlarla Kıpçaklar tarihi kayıtlara göre ilk defa Altay bölgesinde ilişki kurmuştur. Bu ilişki ileriki dönemlerde onların hem etnik hem de dil bakımından birbiri ile sıkı bir şekilde kaynaşmalarına sebep olmuştur. Bu kaynaşma bugünkü Kırgızların etnik oluşumunda da açıkça görülmektedir. Kırgız etnik oluşumunda çok sayıda Kıpçak uruğu da yer almıştır. Kırgızlarla birlikte yaşayan Kıpçaklar zamanla Kırgız adını benimsemiş, Kırgızlar ise Kıpçak dilinin etkisinde kalmıştır. Bu makalede Yenisey İrtiş bölgesindeki Kırgız-Kıpçak ilişkileri Tarihî, etnik ve siyasî bakımdan ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Yenisey, İrtiş, Kırgız, Kıpçak, Kem-Kemciut, Altın Ordu, Ak Orda, Moğolistan, Kubilay, Haydu

ABSTRACT

It is believed that Kirghiz-Kipchaq relations go far back in the history. However, there is no source available to prove the relation before the 9th Century. Though sources on the Kirghiz exist in the year 201 B. C. , no data on the Kipchaqs before the second half of the 8th Century found. The relations began during the reign of the Gokturks. It could be noted from the existence of tribes such as Doolos, Kuscu, and Kaba with the Altaic origin with in the ethnic foundation of the present Kirghiz people. According to the historical records these two people for the first time got in touch with each other in the Altay region. This confrontation caused closer relation from linguistic and ethnic perfectives. The mingling of these two people could easily be seen in the Kirghiz ethnic structure, because within this ethnic structure a number of Kipchaq tribes also took place. Furthermore, as the time passed the Kipchaqs took the name “Kirghiz” whereas the Kirghiz were under

* Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, MDYO, Mütercim-Tercümanlık Böl. Öğrt. Görevlisi

the influence of the Kipchaq language. This article reveals the sources to look into this relationship from historical, ethnic, and political points of view.

Key words: Enisey, İrtiş, Kirghiz, Kipchaq, Kem-Kemciut, Altın Orda (Golden Horde), Ak Orda (White Horde), Mongolia, Kubilay,

Yenisey bölgesi Kırgızların ilk tarih sahnesine çıktıkları yerdir. Kırgızlar, Bartold'un ifade ettiği gibi Orta Asya halkları içinde adı tarihte geçen en eski halklardan biri olarak kabul edilmektedir. Yapılan araştırmalar sonucunda M. Ö. 2500-1700 arası Afanasyevo, 1700-1200 arası da Andronovo kültürlerinin yaşadıkları dönemler olarak tespit edilmiştir. Bu kültürle mensup olan halklar ise Türk soyunun proto-tipleridir. Bu kültürlerin en yakın komşuları ise Çinliler olmuştur. Fakat Kırgızların etnik kökeni kaynaklardaki bilgilerin farklı olması nedeniyle ilim alemi tarafından çok tartışılmış, birbirinden farklı fikirler ileri sürülmüştür¹.

Kırgızlardan tarihte ilk defa Çin yıllıklarında bahsedilmiştir. M. Ö. 203-201 yılına ait Сыма Цянь'in eseri Ши цзи'de² Kırgızlar Hunların hakimiyet altına aldığı beş halktan biri olarak tarihte ilk defa görülürler. Bu bilgilerde onların yerleşim yerleri ve sahip oldukları topraklar hakkında herhangi bir iz yoktur. Yani bu konuda Çin kaynaklarında belirsizlik hakimdir. Büyük Han Devri (M. Ö. 206-M.S. 25) tarihî kaynaklarında az olmakla birlikte bazı coğrafi bilgiler bulmak mümkündür. Büyük Han tarihinin yazarı Ban Gu'nun (M. S. 32-92) M. Ö. I. asrın ikinci yarısındaki olaylar hakkındaki verdiği bilgilerde Kırgız ülkesi Hunların batıdaki komşuları olarak gösterilmektedir.³ Bu bilgilerde Kırgızların "Hun Şanyüsünün ortasından batıya 7000 li uzaklıkta,

¹ Kırgızlar VIII. yüzyıla ait bir Tibet metninde mavi gözlü ve kızıl saçlı olarak tanımlanmışlardır (Bacot J. , "Reconnaissance en Haute Asie septentrionale" s. 146); XII. yüzyıl yazarlarından Gardizi Kırgızları kırmızı saçlı, beyaz tenli olarak gösterip onların Slavlarla ilişkisi olduğunu yazmıştır (Бартольд В. В. , Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер, Бишкек 1997, 272-273-б). Çin yıllığı T'ang-shu'da da bunlara benzer bilgiler mevcuttur (Бичурин Н. Я. , Собрание сведений о народах, обитавших в средней Азии в древние времена, СПб. , 1851 (Алматы, 1998), т. I. стр. 359). Gardizi dışındaki bütün İslâm yazarları Kırgızları Türklerden bir kavim olarak göstermiştir. Gardizi, diğer yazarların aksine Kimeklerin de Türklerden değil Tatarlardan olduğunu yazmıştır.

² Бичурин Н. Я. , Собрание сведений. . . , СПб. , 1851 (Алматы, 1998), т. I. С. 51.

³ Бичурин Н. Я. , Собрание сведений. . . , СПб. , 1851 (Алматы, 1998), т. I. стр. 92-93; Кыргыздардын жана кыргызстандын тарыхый булактары (Б. з. ч. II к. - XVIII к. Кытай булактарынан изинділр) II т. // Тизинчилр:К. Жусаев, А. Мокеев, Д. Сапаралиев //Бань Гу. Цянь Хань шу. 94. бап. (Кытайчадан котор. В. С. Таскин) Бишкек 2003, 16-б.

Çeşi'den (Turfan) kuzeye 5000 li uzaklıkta" yaşadıkları kaydedilmiştir⁴. Sovyet alimi arkeolog S. V. Kiselev Han Tarihi'ndeki bu bilgilerden yola çıkarak Kırgızların eski devirlerdeki yerleşim yerlerini Kuzeybatı Moğolistan'la ilişkilendirir⁵. Fakat V. V. Bartold bu bilginin yanlışlıkla kaydedildiğini belirtip Gyangun ülkesinin Usunlar ülkesinin doğusunda yerleştiğini tespit etmiştir.⁶ Ban Gu'nun bu hatası Vey Sülalesi yıllığında (220-246) da devam etmiş, bu eserde de Gyangun ülkesi Kangüy ülkesinin Kuzeybatı tarafında gösterilmiştir.⁷ V. V. Bartold Ban Gu'nun yazdıklarının çok iyi bir tenkidini yapmış, bu eserdeki hataları ortaya çıkararak bazı yanlış düşünceleri ortadan kaldırmıştır⁸. Tang döneminde kaynaklardaki ifadelerden Yukarı Yenisey vadisine, Güney Sibirya'ya yerleştikleri anlaşılıyor. Ancak bu tarihi kaynaklar iyi değerlendirildiğinde bu bölgelerin Çin'e çok uzak olduğu fark edilir. İ. Kafesoğlu Kırgızların Asya Hunları zamanında Baykal'ın batısında İrtiş nehri civarında Tinglingler ile bir arada oturduklarını yazmıştır⁹. A. Taşağıl ise onların asıl ana yurdunun Kögmen Dağlarının kuzeyi, Yenisey nehrinin kollarından Kem havzası olduğunu söylemiştir¹⁰. V. V. Bartold Kırgızların o vakitte ve sonraları Yenisey'de yaşamış olabileceklerini yazmıştır.¹¹ Yukarı Yenisey ve Kuzeybatı Moğolistan'daki Kırgız-Nor Gölü çevresinde yaşadıklarını da tahmin eden araştırmacılar vardır. Bize göre de en geniş tasviriyle Kırgızların bu bölgelerde yaşamış olmaları mümkündür. Bunlardan çok farklı görüşler ortaya koyan alimler de vardır. H. Y. Biçurin, H. A. Aristov, A. H. Bernştam, arkeolog Yu. S. Hudyakov, Sinolog L. A. Borovkova gibi bilim adamları da onların eski dönemlerden beri Doğu Tanrı Dağlarında (Doğu Türkistan) yaşadıklarını ileri sürmüşlerdir.

Yukarıda adı geçen Sima Çiyan'ın eserinde zikredilen beş halkın içinde tam olarak belli olan ise Gegun (Kırgızlar) ve Dinlinlerdir. Diğer isimlerin (Hunyuy, Tsyuyşe, Sinlin) hangi etnik gruba ait olduğu konusunda şimdiye kadar henüz bilgi edinilememiştir. Yalnız bu beş kavimden Tsyuyşe (Kyueşe)

⁴ Бичурин Н. Я. , Собрание сведений. . . , СПб. , 1851 (Алматы, 1998), т. I. стр. 93; Кыргыздардын жана кыргызстандын тарыхый булактары (Б. з. ч. II к. - XVIII к. Кытай булактарынан изиндилір) II т. // Тизинчилір:К. Жусаев, А. Мокеев, Д. Сапаралиев //Бань Гу. Цянь Хань шу. 94. бап. (Кытайчадан котор. В. С. Таскин) Бишкек 2003, 16-б.

⁵ Киселев С. В. Древняя история Сибири. - М. : 1951. -С. 561.

⁶ Бартольд В. В. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы. . . , 18-б.

⁷ Aynı eserde, 18. sayfa. Ban Gu'daki hataların M. de Groot'u da yanılttığını Bartold aynı eserde yazmıştır (s. 18).

⁸ Бартольд В. В. , Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы. . . , 18-19-б.

⁹ Kafesoğlu İ. Türk Milli Kültürü, İstanbul 1997, s. 139.

¹⁰ Taşağıl A. Çin kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları (M. Ö. III-M. S. X. asır), Ank. 2004, s. 73.

¹¹ Бартольд В. В. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы. . . , 18-б.

biçiminde geçen etnik adın Kıpçak olduğu yönünde A. N. Bernştam tarafından bir görüş ileri sürülmüştür.¹² Rus alimi S. G. Klyaştorniy Sinolog S. E. Yahontov'un görüşlerine dayanarak bunun fonetik açıdan mümkün olmadığını söylemiştir.¹³ Gerçekten de Tsyuyşe'nin Kıpçaklar oldukları hakkında hiçbir kaynakta en küçük bir iz yoktur. Bu nedenle yeni çalışmalarla bu görüş ispat edilinceye kadar, yapılmakta olan ve ileride yapılacak olan araştırmalar bu görüşün temelinde olmamalıdır. Böyle yapmakla ilmi, tahminden ziyade gerçek deliller ortaya konmuş olacaktır. Bu da birçok yanlışlıkların ortadan kalkmasına sebep teşkil edecektir.

Kırgız tarihinin milattan sonraki beş asır içinde nasıl geliştiği hakkında yukarıda zikrettiğimiz kaynaklardaki kırıntılardan başka herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Kısacası Kırgız tarihinin eski dönemi çok iyi bilinmemektedir. Onların yerleşim yerleri hakkında da Çin kaynaklarında yukarıda da değindiğimiz gibi açık bir bilgi yoktur. VI. asırdan sonra Çin kaynaklarında Kırgızlardan bahsedilmiştir. Ancak konumuzla çok bağlantılı olmadığı için daha fazla konuya girmeyeceğiz. Bu bilgiler N. Y. Biçurin'in¹⁴ ve N. V. Kyuner'in¹⁵ eserlerinde bulunmaktadır.

Kırgız tarihinin en önemli kaynaklarından biri de Orhun-Yenisey yazıtlarıdır.¹⁶ Bu yazıtlarda özellikle VI-VII. yüzyıllardaki Kırgızlar hakkında oldukça değerli bilgiler verilmektedir. Bu bilgilerde onların Türk kağanlığı, Çin ve Töles boyları ile olan ilişkilerinden bahsedilmekte, kimi zaman Türk kağanlığının güçlü düşmanı, kimi zaman ona boyun eğen bir kavim olarak, kimi zaman da kağanlığın acılarını paylaşan bir dost kavim olarak zikredilmişlerdir.

¹² Бернштам А. Н. Древнейшие тюркские элементы в этногенезе Средней Азии // СЭ. 1947. № 6-7. стр. 154.

¹³ Кляшторный С. Г. Кыпчаки в рунических памятниках // Turcologia. Л. , 1986. 153-6, 162, прим. 3; Кляшторный С. Г. , Султанов Т. И. Казахстан летопис трех тысячелетий, Алма-Ата, 1992. 117

¹⁴ Бичурин Н. Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. -Т. I-III. -М, -Л. : 1950-1953.

¹⁵ Н. В. Кюнер. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. М. , 1961.

¹⁶ VI-VII. yüzyıllarda Orhun-Yenisey yazıtlarındaki bilgilerde Kırgızlardan bahsedilmektedir. Bu kitabelerde Kırgızlar Kırkız biçiminde zikredilmektedirler. Yani bugünkü söylenişine en yakın biçimde Kırgız adı Orhun-Yenisey kitabelerinde yansıtılmıştır (Малов С. Е Памятники древнетюркской письменности. М. -Л. , 1951; aynı yazarın Малов С. Е Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. - М. : 1959; Малов С. Е Енисейская письменность тюрков. Тексты и переводы. - М. : 1952; Кляшторный С. Г. Стелы Золотого озера. Turcologica. Л. , 1976; Орхон-енисей эстеликтери. Фрунзе. , 1982. Bu eserlerdeki Kırgızlarla ilgili bölümler için bak: (Восточные авторы о кыргызах. Бишкек 1994. s. 28-35). Kırgız tarihinin Çin yıllıklarından sonraki en önemli kaynağı Türk kitabeleridir.

Yine bu yazıtlardan onların Türk kağanlığı ile akrabalık kurduklarını öğreniyoruz. Yazıtlardaki ifadelerden Kırgızların Türk kağanlığının yıkılmasında etkin rol oynayan kavimlerden oldukları da anlaşılmaktadır.

Kıpçakların eski bir halk olduğu tahmin edilmekte ancak bugüne kadar IX. yüzyıldan önceki tarihleri hakkında herhangi bir bilgiye tesadüf edilememiştir. Çin kaynakları ve kitabeler ne yazık ki onlardan hiç bahsetmemişlerdir. Kırgızların eski tarihî ile ilgili bilgiler Kıpçaklara göre daha zengindir. Bununla birlikte Kıpçaklar, Orhun-Yenisey yazıtlarından Moyen Çur Yazıtı (M. S. 759) hariç hiçbir yazıtta zikredilmemişlerdir.

IX. yıldan itibaren Müslüman yazarların eserlerinde Kırgız, Kimek ve Kıpçak adları genellikle birlikte zikredilmektedir¹⁷. XI. asrın sonlarında yazılan Kaşgarlı Mahmud'un Divanü Lûgat-it-Türk adlı eserinde de bu üç kavimle ilgili bilgiler bulunmaktadır. Kırgızların tarihi Yenisey'de ve Merkezi Asya'da şekillenirken Kıpçaklar Doğu ve Batı Kıpçakları olarak iki cephede tarihlerini devam ettirdiler. Doğu Kıpçak boyları bir zamanlar hakimiyetleri altında buldukları Kimek boyları ve Kırgız boyları ile birleşerek Kırgız adı altında Altay, Yedisu ve Tyan-Şan'da hayatlarına devam ettiler. Bunların Batı Altay veya Doğu Kazakistan dediğimiz yerlerde yaşayanları Tarihî literatürde Doğu Kıpçakları olarak adlandırıldılar. Batıya giden Kıpçaklar ise büyük maceralar yaşadılar. Büyük Kırgız kağanlığının yıkılması sonucunda Orta Asya'nın etnik çehresi değişmek zorunda kaldı. Doğu Kıpçakları Kırgız boyları ile karışarak Kırgız adını aldılar. Bunların bir kısmı daha sonraki dönemlerde özellikle Güney Altay ve Yedisu bölgesinde kalanlar bugünkü Kazak halkının oluşmasında büyük rol oynadılar. Bunların büyük çoğunluğunun Kimeklerle karışmaları olduğu sanılmaktadır. IX. asırda Kırgızların, Kimeklerin ve Kıpçakların etnik, siyasi ve kültürel durumunu Arap ve Fars kaynaklarındaki bilgiler yeterli ölçüde açıklamaktadır¹⁸.

¹⁷ Yaptığımız araştırmanın sonucuna göre Kırgızlardan IX-XVI. yüzyıllar arasında 24, Kimaklardan 19, Kıpçaklardan da 10 Arap, Fars ve Türk kaynağı (Kaşgarlı Mahmud-Divanü Lûgat-it Türk) bahsetmektedir.

¹⁸ IX-XI. yüzyıllarda Kimeklerden bahseden İslâm yazarlarının eserlerinin hemen hemen hepsinde Kırgızlardan da bahsedilmektedir. İbn Hurdadbih (öl. /886), İbn el-Fakih (913), El-Belhî (934), İstahrî (957), İbn Havkal (977), Hudûd el-âlem (982), Ebu Dülef (X. asır), Birunî (1051), Gardizî (1053), Mahmud Kaşgarî (1072), Mervezî (1120), Mücmel el-Tavarih (1126), İdrisî (1166), El-Gınatî (1169), XII-XVI. asırlar arasında Fahreddin Mübarekşah (1206), Muhammed Bekran (1220), Yakut el-Hamavî (1229), Kazvinî (1283), Reşideddin (1318), Abd ar-Razzak Smarkandî (1413-1483), Mirhand (öl. 1498), Muhammed Haydar Dulatî (1541), Seyfi Çelebi (XVI), Seyfeddin Ahsikendî (XVI) gibi yazarlar eserlerinde Kırgızların siyasi, kültürel ve etnik durumlarından bahsetmişlerdir. Bu eserlerin Rusça, Türkçe ve Kırgızca çevirileri için bkz: Материалы по истории киргизов и Киргизии. -Вып. 1. - М. : 1973; Восточные авторы о кыргызах (Сост. и коммент. О. К. Караева) - Бишкек, 1994; Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхый булактары / Котор. М. Кожобеков, Т. Абдиев-Б. : 2002; Şeşen R.

Arap, Fars, Türk ve Çin kaynaklarını çok iyi analiz ederek Kırgız Tarihini en iyi değerlendiren, Kırgızlar hakkında en kapsamlı araştırmayı yapan da Rus alimi V. V. Bartold olmuştur¹⁹. Bartold sadece Kırgız tarihini değil, aynı zamanda Orta Asya'nın diğer halklarının tarihini de çok iyi araştırarak önemli bilgilere ulaşmış, tutarlı görüşler ileri sürmüştür. İleri sürdüğü fikirler, bugün de hâlâ en muteber, en güvenilir görüşlerdir. V. V. Bartold'dan başka Kırgız tarihi ile ilgili önemli araştırmaları V. V. Radlof, N. A. Aristov, Grumm Grjımaylo, W. Schott, S. E. Malov, A. N. Bernştam, S. V. Kiselev, K. İ. Petrov, D. G. Savinov, Y. S. Hudyakov, Ö. Karaev, S. E. Yahantov, E. G. Pulleyblank, B. A. Ahmedov, S. M. Abramzon, B. Camgerçinov, A. Mokeev, İ. Moldobaev, Y. V. Butanaev, T. K. Çorotegin, O. Karataev gibi ilim adamları yapmışlar ve değişik görüşler ileri sürmüşlerdir.

I. Türk kağanlığı (Gök-Türkler) döneminde Töleslerin içinde Seyanto (Sir Tarduş) kavminin de bulunduğu kabul edilmektedir.²⁰ Fakat kaynaklar bunu açıkça belirtmemiştir. Bu Seyantolar²¹ yani Sir Tarduşlar Rus Türkolog S. G. Klyaştorı'nın Şine Usı Kitabesinde²² yer alan ifadelerden çıkardığı sonuca göre Kıpçaklardır.²³

İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, 2. Baskı. Ankara 1998; Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler, (Haz: Yusuf Ziya Yörükân), İstanbul 2004.

¹⁹ Бартольд В. В. Киргизи (исторический очерк) Фрунзе, 1927.

²⁰ Таşağıл А., Гök-Türkler, Ankara 1995. s. 17-18.

²¹ Бичурин Н. Я., Собрание сведений. . . , СПб., 1851 (Алматы, 1998), т. I. стр. 347-351. Sir Tarduş adının Çince transkribi Hsie-yen-t'o'dur. Bu isim iki kabile adından oluşmaktadır. Hsie (Sir) ve Yen-t'o (Tarduş). Sirlar Yen-t'o kavmini yenerек bu birliğı oluşturmuşlardır. Sir Tarduşlarla Gök-Türklerin geleneklerinin birbirine benzediğini kaynaklar belirtmektedir. Sir Tarduşlarla ilgili daha geniş bilgi ve Çince metinlerin çevirileri için bkz: Таşağıл А. Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları, Ankara 2004, s. 103-110, 112-113.

²² Şine Usı kitabesi diğer adlarıyla Moyun Çur veya Selenga Kitabesi ilk defa Finli Türkolog Ramstedt tarafından bulunmuş ve okunmuştur. (Ramstedt, Zwei uigurische Runeninschriften in Nord-Mongolei; JSF Ou, 30).

²³ Kıpçakların kökeni üzerinde birçok tahmin ileri sürülmüştür. A. N. Bernştam onların Sıma Çyan'ın zikrettiğı Mete'nin seferi ile ilgili bilgilerde Kırgızlarla birlikte zikredilen Куууşe olduklarını ileri sürer. (Бернштам А. Н. Древнейшие тюркские элементы в этногенезе Средней Азии // СЭ. 1947. № 6-7. 154-6); S. G. Klyaştorıny onların Gök Türk devletini oluşturan Sir Tarduşlar olduklarını iddia etmiştir (Кляшторный С. Г. Кыпчакы в рунических памятниках // Turcologia. Л., 1986. 153-6, 162, прим. 3); V. V. Bartold, P. Pelliot, Grum-Grjımaylo, J. Marquart gibi araştırmacılar da Kıpçakların Türk değil, sonradan Türkleşmiş Ari yani Hint-Avrupalı bir kavim olduklarını ileri sürmüşler ve Kıpçakları Dinlinlerle özdeşleştirmişlerdir. (Akdes Nimet Kurat, IV-XVIII. yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, 2. Baskı. Ankara 1992, s. 71-72); Oğuz Destanı'nda ise Kıpçak'ın Oğuz'un Kılbaraklara karşı savaşırken ölen bir askerinin oğlu olduğu ve adının Oğuz Han tarafından verildiğı belirtilmektedir. Bu tahminlerin yanı sıra Kıpçaklar tarihi kaynaklarda ilk defa kesin olarak İbn Hordadbek'in (öl. 272/886'dan sonra) el-Mesâlik ve'l- memâlik adlı eserinde kaydedilmişlerdir. Bununla birlikte Şine Usı Yazıtında k. b. ç . biçiminde bulunan bir sözü önce Finli alim

Batı ve Doğu Türk Kağanlıklarının 630 yılında yıkılması sonucunda her iki kağanlık da Tang hanedanı hakimiyetine girmişlerdi. Bu döneme Türk kağanlığı tarihinde Fetret Devri (630-681) denilmektedir. Çin hakimiyetini kabul etmenin neticesinde de Batı Türk kağanlığına bağlı boylar serbest kalmış, her biri kendi başına hareket etmeye başlamıştı. Bu boyların içinde Sir Tarduşlar en güçlüleri idi. Bu güçlerinden yararlanarak diğer boyları kendi etraflarında toplamayı başardılar. Türk kağanlığı hanedanından Şipi Tegin ise Karluk, Kırgız gibi büyük boyları kendine bağlayarak kısa zamanda kuvvetlendi. Fakat Çin hanedanının entrikaları sonucunda Şipi etkisiz bırakıldı. 648 yılında Karluk, Sir Tarduş, Bugu, Kırgız gibi boylar bu durumu fırsat bilip Çin imparatoruna hediyeler göndererek tabi oldular. Bu boylarla birlikte Kırgızlar da Çin hakimiyetine girdiler. 650 yılında Türk kağanlığı ülkesi valiliklere bölündüğü zaman Kırgızlara da askeri valilik tahsis edildi ve Kırgız Kağanı askeri vali, sol istihkam büyük generali ve Li-yen-jan –tu-hu olarak tayin edildi. 630 ile 683 yılları arasında Kırgızlar Çin'e üç defa elçi gönderdiler²⁴. Daha sonra da ilki 708 yılında olmak üzere 713 ve 715 tarihleri arasında Kırgızlar dört defa Çin'e elçi ve hediyeler gönderdiler. 710 yılında Kırgızlar Türk kağanlığı tarafından beklenmedik bir anda hakimiyet altına alındılar. Türk kağanlığı hakanlarından Kültegin Kağan adına dikilen Kültegin Kitabesinde²⁵ bu hakimiyet altına alma olayı ayrıntılarıyla tasvir edilmiştir. Kültegin'in cenaze törenine Kırgızlar tarafından taziye için bir elçi gönderildiğinden de bu kitabede bahsedilmektedir. Bu dönemde Kırgızların Çin sarayı ile diplomatik ilişkilerde bulunmaları onların Türk kağanlığı hakimiyetinde bile yeterli özerkliğe sahip olduklarını göstermektedir²⁶. Türk kağanlığının 742'de yıkılmasından sonra Kırgızlar daha fazla serbest hareket etme imkânı bulmuştur. Fakat bu bağımsızlık uzun sürmemiştir. Çünkü 758

Ramstedt, (Ramstedt, Zwei uigurische Runeninschriften in Nord-Mongolei; JSF Ou, 30; Ögel B. , Şine "Usu Yazıtının tarihi önemi", Belleten, sayı: 81, 1957), daha sonra da Rus alimi S. G. Klyastorny Kıpçak olarak okumuşlardır. S. G. Klyastorny bundan yola çıkarak yukarıda da söz edildiği gibi onları Türk kağanlığını oluşturan Töles boylarının büyük boylarından Sir Tarduşlarla özdeşleştirir, yani Türk kağanlığı zamanındaki Sir Tarduşlar'ın Kıpçaklar olduğunu ileri sürer. Bu görüş ilim çevreleri tarafından çok tartışılmış, fakat akla en yatkın görüldüğü için epey taraftar bulmuştur. Ancak Kıpçaklarla ilgili kesin deliller ortaya çıkıncaya kadar yine de bu görüşe ihtiyatla bakmak gerekir. Кляшторный С. Г. Кипчаки в рунических памятниках // Turcologia. Л. , 1986.

²⁴ Taşağıl A. Çin Kaynaklarına Göre 840 Yılından Önce Kırgızlar, Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türklük Araştırmaları Dergisi, İstanbul 1997, sayı:8, s. 501.

²⁵ Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности монголии и киргизии, М. , Л. 1959, 17-6; Tekin T. Orhon Yazıtları, Kültegin Kitabesi, D 35-36, Ankara 1988, s. 19

²⁶ Кыргыздардын жана кыргызстандын тарыхый булактары (Б. з. ч. II к. - XVIII к. Кытай булактарынан изинділр) II т. // Тизіңілр:К. Жусаев, А. Мокеев, Д. Сапаралиев // Кытайчадан котор.: Г. П. Супруненко, Байыркы кыргыз тарыхына байланыштуу айрым булактар, Бишкек 2003, 247-256-б

yılında Uygurlar tarafından yenilgiye uğratılıp Uygur hakimiyetini kabul etmek zorunda kaldılar. Kırgızların hangi Uygur Kağanı tarafından yenilgiye uğratıldığı ne Çin kaynaklarında, ne de kitabelerde yer almaktadır. Fakat olayın yaşandığı tarihe bakarak Moyun Çur zamanında itaat altına alındıkları anlaşılmaktadır. Bahattin Ögel Kırgızları mağlup eden kağanın Bugu Kağan olduğunu iddia etmiştir²⁷. Uygur hakimiyeti altında Kırgızların adı sarı, kızıl yüzlü anlamına gelen Chia-chia-ssu biçiminde değiştirilir. Ayrıca Çin kaynakları Uygurların Kırgızların reisi A-je'ye makam ve unvan verdiklerini kaydetmiştir. Tarihî kaynaklar Kırgızlarla Uygurlar arasındaki savaşta Kırgızların 50. 000 kişilik bir orduya sahip olduğunu ve bundan sonra Çin-Kırgız ilişkilerinin en az 100 yıl durduğunu yazmıştır²⁸.

Kırgızların etnik tarihînin kökeni çok eski zamanlara kadar inmektedir. Bugünkü Kırgız halkı esas olarak Tyan-Şan ve o civardaki eski ve ortaçağ kavimlerinin ve birliklerinin üzerinde teşekkül etmiştir. Onun teşekkül etmesinde XV. yüzyılda İrtiş civarından ve Altay'dan Tyan-Şan'a gelen uruğlar önemli rol oynamıştır.

Bazı alimlere göre²⁹ Kıpçakların³⁰ tarihî kayıtlarda yer aldığı ilk belge Şine Usu (Moyun Çur)³¹ Kitabesi'dir. Ancak Kıpçak adının tarihte kesin olarak geçtiği kaynak yukarıda da zikrettiğimiz gibi İbn Hurdadbih'in (öl: 272/886)

²⁷ Ögel B. Şine Usu Uygur Yazıtı'nın Tarihi Önemi, Belleten XV, 1951 s. 377

²⁸ Кыргыздардын жана кыргызстандын тарыхый булактары (Б. з. ч. II к. - XVIII к. Кытай булактарынан изинділјр) II т. // Тізілјлјр: К. Жусаев, А. Мокеев, Д. Сапаралиев // Синь Тан шу. (Кытайчадан котор. А. Г. Малявкин), 54-б. ; Dromp R. Michael. Erken Dönemlerden Moğol İstilasına Yenisey Kırgızları, Türkler 3, s. 399.

²⁹ Başta Ramstedt ve S. G. Klyaştony olmak üzere birçok bilim adamı Kıpçakların ilk tarihi belgesi olarak bu yazıtı kabul ederler. Ancak bu yazıtta Kıpçak sözü olduğu sanılan sadece üç harf okunabilmektedir. Şine Usu Kitabesindeki metinde Kıpçak sözü " tör. . . b ç q älig jyl olurmyş. " biçiminde yer almaktadır. G. J. Ramstedt ve Rus alimi S. G. Klyaştony Türkçenin ses uyumu kuralını göz önüne alarak buradaki sözü Kıpçak olarak okumuşlardır. Yüzde yüz Kıpçak sözü olup olmadığı kesin belli olmamasına rağmen sözün okunuşunun ses uyumuna göre başka varyantlarının anlamsız olması ve tarihi olaylar göz önüne alınarak bu okunuş biçimi alimlerin çoğu tarafından kabul görmektedir. Kıpçak adının tarihi kaynaklarda kesin ilk görünüşü olarak Şine Usu Kitabesini kabul etmemeliyiz.

³⁰ Kıpçak adı hakkında birinci bölümde geniş bilgi verilmiştir. Bkz: . . .

³¹ Finli bilgin Ramstedt tarafından bulunan yazıt Gök-Türk harfleri ile yazılmış Türkçe bir yazıttır. Moyun Çur ve babası Kutluk Bilge Kağan'ın devrini anlatmaktadır. Bizzat Moyun Çur'un kendisi tarafından dikilmiştir. Kitabenin önemli bir kısmı 742-774 yıllarında Türk Kağanlıklarıyla yaptıkları mücadelelerden bahsetmektedir. (Ramstedt, G. J. "Zwei uigurrische Runeninschriften in der Nord-Mongolei"; JSFOu, 1914, t. XXX, fasc. 2, p s. 10-63; Aynı yazar Как был найден Селенгинский камень. -Труды Троицко-Кяхтинского отделения Приамурского отдела Имн. Русского Географического Общества. Т. XV, 1912 вып. 1. 40-б. ; Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности монголии и киргизии, М. , Л. 1959, 34-б.

eseridir³². Şine Usu Kitâbesi (Moyun Çur Yazıtı) Kıpçak tarihi açısından çok önemlidir. Çünkü Kıpçak tarihinin eski dönemlerini ancak bu belgedeki bilgilerden yola çıkarak tahmin edebiliyoruz. Bu konuda Rus Türkologu S. G. Klyaştorı'nın çalışmaları önemlidir. Yukarıda da kısaca belirttiğimiz gibi S. G. Klyaştorı bu kitabedeki ifadeden yola çıkarak Kıpçakların Türk kağanlığı (Gök-Türkler) dönemindeki uzantılarının kağanlık içinde önemli bir yere sahip olan Sir Tarduşlar olduğunu tespit etmiştir. Klyaştorı bu görüşünü Şine Usu (Moyun Çur) kitâbesinde geçen Türk Kıpçaklar (Ramstedt), Türkler ve Kıpçaklar (S. G. Klyaştorı) etnik isimlerinden esinlenerek bu ismin (Türkler ve Kıpçaklar S. K) Tonyukuk Kitabesinde (726) Türk Sir bodun³³ olarak bulunmasını da delil göstererek Türk kağanlığı zamanında Kıpçak adının görünmediğini ancak Uygurlar tarafından onlara aşağılayıcı isim olarak Kıpçak adının verilmiş olabileceğini ileri sürerek açıklamıştır³⁴. S. G. Klyaştorı'nın bu fikrinin doğru olmadığını çünkü Çin kaynaklarında Sir Tarduşlar'ın tamamen yok olduğunu ileri süren alimler de vardır.³⁵ Ancak bu tartışmalı mesele yine

³² İbn Hurdadbih, "Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memalik" adlı eserinde Türk illerinden bahsederken Kıpçaklardan (Kıfçak) da söz etmiştir (Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler, Haz: Yusuf Ziya Yörükân, İstanbul 2004, s. 365). Tarihi kayıtlarda Kıpçak adının kesin olarak görüldüğü ilk kayıt budur. Türkiyeli tarihçi merhum F. Kırzioğlu yazmış olduğu eserinde Gürcü kaynaklarına dayanarak Kıpçakların milâttan önceki dönemlerde Gürcistan topraklarında yaşadıklarını yazmıştır (Kırzioğlu F. , Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar, Ankara 1992, s. 21). Bu bilginin kaynağı Gürcü ve Ermeni dilleri uzmanı Marie Félicité Brosset'in 1849'da iki cildi, 1851'de de üçüncü cildi yayımlanmış olan "Histoire de la Géorgie depuis l'Antiquité jusqu'à un XX. siècle" adlı eseridir. Bu eserde Makedonyalı İskender'in M. Ö. 356-323 yıllarında gerçekleştirdiği Gürcistan Seferi'ni anlatan bölümde "... İskender Kür nehri boyunca yerleşmiş ve bizce iptidâî Türkler (Bunturki) ve Kıpçak denilen korkunç surette barbar milletler gördü." cümlesinde Türk (Bunturki) ve Kıpçak sözleri yer almaktadır (M. F. Brosset, Histoire de la Géorgie depuis l'Antiquité jusqu'à un XX. siècle. 2 Cilt. Saint-Petersburg 1849). Eserin aslımı elimize geçiremedik, bu nedenle Türkçe çevirisinden (M. F. Brosset, Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) Türkçe'ye Çeviren: Hrand Andreasyan, Haz: Erdoğan Merçil, Ankara 2003. s. 16) yararlandık. Fakat bunu teyit edecek başka kaynaklarda herhangi bir bilgi yoktur. Bu nedenle bu kaydı Kıpçakların tarih sahnesinde ilk görünüşü olarak kabul etmek mümkün görünmemektedir.

³³ Tonyukuk Kitabesi, T. 3, 11, 60-62; Tekin T. A Grammar of Orkhon Turkic, Bloomington, 1968, s. 258, 294.

³⁴ Кляшторный С. Г. Кипчаки в рунических памятниках / Turcologica 1986, С. 161. Sir Tarduşlar Türk kağanlığı devrinde Töleslerin dağıldıkları beş bölgeden biri olan Altay Dağlarının güney batısında bulunuyordu. Daha sonraki dönemlerde bu bölgede Kıpçaklar yaşadılar. Sir Tarduşlarla Kıpçakların yaşadıkları yerin aynı olması S. G. Klyaştorı'yı haklı olarak Sir Tarduşların Kıpçaklar olduğu fikrine götürmüştür. Kimeklerle birlikte yaşadıkları IX-XI. asırlarda da Kıpçaklar bu bölgede yaşamıştır. Bu bilgiler Klyaştorı'nın tezini güçlendirmektedir.

³⁵ Prof. Dr. Ahmet Taşağıl, Sir Tarduşların Çinliler tarafından yıkıldığını, 650 yılında arta kalanların bir kısmının Çinli kumandan tarafından Çin'e getirildiğini, Ch'i-t'an Chou'da yerleştirildiğini, 669 yılında da Çin hakimiyetinde olanların isyan ettiklerini, T'ang Hanedanı imparatoru Kao-tsung'un Göktürlere gönderdiği fermandan da onlara hücum edildiğini yazmıştır.

de en mantıklı şekilde Klyāstornı tarafından izah edilmeye çalışılmıştır. Şine Usu (Moyun Çur) kitabesinde Kırgızlardan da bahsedilmesi onun önemini iyice artırmaktadır³⁶. Demek ki, Kırgızlarla Kıpçaklar Uygur kağanlığında hakimiyet altına alınan iki halktı. Şine Usu Kitabesinden anlaşıldığına göre hem Kırgızlar hem de Kıpçaklar Uygur kağanlığının düşmanlarıydı. Bu nedenle Uygur idarecilerine karşı ortak hareket etmiş olabilirler. Kıpçaklar VIII. yüzyıla ait (Şine Usu Kitabesi) bu kayıttan sonra İslâm coğrafyacılarının eserlerinde görülmeye başlarlar³⁷.

Şine Usu Kitabesinin dikilmesinden yüzyıl sonra İbn Hurdâdbih (öl: 272/886) Türk ülkelerinden bahsederken Tokuz Oğuzların Kıpçaklara ve Kırgızlara komşu olduklarından söz eder³⁸. 846-847 yılında tamamlanan el-Mesâlik ve'l-memâlik adlı bu eserde verilen bilgiler Uygur kağanlığının son zamanları ve Büyük Kırgız kağanlığının kurulduğu döneme uygun düşmektedir. Batıda İrtiş'e kadar uzanan bu muazzam devlete Yenisey İrtiş bölgesindeki Türkçe konuşan boyların çoğu dahil oldular. Bu boylar daha sonra Kıpçak birliğinin güçlenmesiyle onların himayesi altına girdiler. Kıpçaklar bu devirde Kimeklerin batı kolunu teşkil ediyordu. İbn el-Fakih de (öl: 923) hemen hemen İbn Hurdâdbih'le aynı bilgileri vermiştir. Yazarı bilinmeyen Hudûd el-âlem'de (982) Kimeklerin doğusunda Kırgız boylarının birisinin yaşadığı, güneyinde İrtiş ve İtil nehirlerinin olduğu, batıda Kıpçakların küçük bir kısmının, kuzeyde de kimsenin yaşamadığı boş bir alanın olduğundan söz edilmiştir. Ayrıca Kimeklerin şehirleri, siyasî, sosyal ve iktisadî hayatları hakkında da çok değerli bilgiler verilmiştir. Andar az-Kıfçak (Kıpçak) bölgesi ile ilgili verilen bilgiler dikkat çekicidir. Bu bilgilerde Andar-az-Kıfçak (Kıpçak) bölgesinin Kimeklere ait olduğu belirtilmekte, fakat bu bölgede yaşayanların bazı geleneklerinin Oğuzların adetlerine benzediği, Kırkır-han adlı bir başka bölgenin sakinlerinin geleneklerinin Kırgızlara benzediği ifade ediliyor. Demek ki Andar az-Kıfçak (Kıpçak) bölgesi Kırgız-Oğuz ve Kıpçak kültürlerinin bulunduğu bölge idi. Kırgız ve Kıpçak uruğları içinde bugün de Oğuz elementleri bulunmaktadır. Bu üç halkın ilişkilerinin bu bilgilerden anlaşıldığına göre en az bin yıllık bir

(Taşağıl A. Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları (M. Ö. III-M. S. X. Asır), Ankara 2004, 111. Bu ifadelerin Çince metinlerinin Türkçesi, s. 140-141.

³⁶ Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности монголии и киргизии, 23, М. , Л. 1959, стр. 36.

³⁷ Kıpçaklardan İslâm coğrafyacıları İbn Hurdâdbih (öl. /886), İbn el-Fakih (öl. 923), yazarı bilinmeyen Farsça eser Hudûd el-âlem (982), Gardizî (öl. 1053), Mahmud Kaşgarî (1072'de bitirildiği sanılmaktadır), Mervezî (1120), İdrisî (öl. 1166, eserini 1154'te yazmıştır), Yakut el-Hamavî (öl. 1229), Fahreddin Mübarekşah (eserini 1206'da yazmıştır), Avfî (öl. 1233), Reşideddin (öl. 1318) bahsetmişlerdir.

³⁸ Şeşen R. İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Ankara 1998, 2. baskı, s. 184.

geçmişe sahip olduğu ortaya çıkmaktadır. Hudûd el-âlem'deki bilgilerden anlaşılacağına göre Kırgızlarla Kıpçaklar yakın ilişki içinde idiler.

İslâm coğrafyacılarından Gerdizî'nin verdiği bilgilerde Kıpçaklar Kimeklerin bir boyu olarak gösterilmektedirler. Kimek-Kıpçak ilişkisi de ilim adamlarının dikkatini çeken, üzerinde fikir yürüttükleri diğer bir konudur. Kimek ve Kıpçak etnonimlerinin aynı kökenden geldiğini ileri süren ilim adamları da vardır³⁹. Kazak alimi B. E. Kumekov, Kazak arkeologu A. Margulan'ın buluntularına dayanarak Kimek ve Kıpçakların aynı etnik kökten geldiklerini yazmıştır. Ancak bu aynı kökenden gelme düşüncesi hâlâ tam olarak bir zemine oturtulamamıştır. Kimekler hakkında özellikle İslâm yazarlarının eserlerinde oldukça geniş bilgi bulunmaktadır. Bu yazarların eserlerinde yer alan IX-XI. asırlar arasındaki olayları Kazak alimi B. E. Kumekov ayrıntılı bir şekilde incelemiştir⁴⁰. Bu nedenle biz bu konu üzerinde durmayacağız. Yalnız gerekli gördüğümüz durumlarda B. E. Kumekov'un değerli eserine müracaat edeceğiz.

IX. yüzyılın ortasında Merkezi Asya ve Güney Sibiry'a da birkaç Türkçe konuşan etnik grup ortaya çıkmıştır. Bunlar Yedisu ve Tarbagatay bölgesinde bulunan esas kitlesini Çiğil ve Yağmaların oluşturduğu Karluk uruğ birliği, Yukarı ve Orta İrtiş'te, Kuzedoğu Kazakistan'da oluşan Kimek-Kıpçak uruğ birliği, Mançurya ve Doğu Moğolistan'da ortaya çıkan Moğolca konuşan Kitan ve Tatar uruğ birlikleri ve Kırgızların önderliğinde Orta ve Yukarı Yenisey'de Minusink havzasında Türk uruğları birlikleridir⁴¹. Bu birliklerin oluşumu göz önüne alındığında IX. asrın ortalarının (840) en önemli olayı da Büyük Kırgız kağanlığının kurulmasıdır. Yenisey Kırgızları 840'ta Uygur Devletine son verdikten sonra müttefikleri olan Güney Sibiry uruğları ile Batı Moğolistan'ı işgal ettiler ve Uygurların buralardan göç etmesinden yararlanarak Doğu Tyan-Şan'a ait bölgelere hakim olmak için Uygurlarla mücadele ettiler. Bu dönemde (IX. Asrın ikinci yarısı) Kırgızların batı komşuları Kimek ve Kıpçakların birlikte teşekkül ettikleri Kimek-Kıpçak devletiydi. Bu devlet eski Türk kağanlığının batı koluna mensup olan Kimek, Tokuz-Oğuz⁴² ve Kıpçaklardan müteşekkildi.

³⁹ K. İ. Petrov, Kimek-Kıpçak-Kumuk etnonimlerinin aynı kökten oluştuğunu iddia etmiştir. Петров К. И. Очерк происхождения киргизского народа. - Фрунзе, 1963. С. 67.

⁴⁰ Кумеков Б. Е. Государство кимаков IX - XI вв по арабским источникам, - Алма Ата, 1972.

⁴¹ История Киргизской ССР. Т. 1. Вып VIII- Фрунзе, 1984. С. 423.

⁴² Tokuz-Oğuzları özellikle Eymür, Bayandur ve Tatar uruğları oluşturuyordu. Gerdizî'nin verdiği Kimek kavimleri arasında bu üç uruğ da bulunmaktadır. Bu bilgilerden Kimeklerin etnik bir birlik olduğu anlaşılıyor. Bu birlikte iki Oğuz (Eymür, Bayandur), bir Tatar, bir Kıpçak ve iki

A. M. Mokeev Kırgız kağanlığının genişleme döneminde Yenisey Kırgızlarının bir bölümünün Altay ve İrtiş bölgesine (IX. asrın ortası X. asrın başı) göç ettiklerini, bundan sonra iki yüz, üç yüz yıl boyu bu gelen Yenisey Kırgızları ile yerli Kimek-Kıpçaklar ve Tokuz Oğuz uruğları arasında karışmanın birbirini etkileme sürecinin devam ettiğini, bu süreçte Kırgızların yeni çevreye çabuk uyum sağlayıp idareci uruğ durumuna geldiğini ve orada bulunan önceki uruğların Kırgızların içinde kalıp Kırgız adını aldıklarını, buna o vakitteki Kırgız kağanlığının yeniden güçlenmesinin etki ettiğini yazmıştır⁴³. Mokeev'in bu görüşünü N. A. Baskakov'un tespitleri de tasdiklemektedir. N. A. Baskakov X. yüzyılda "Altay'da yaşayan Kırgız uruğları sonraki dönemlerde Kıpçak dilini almıştır" demektedir⁴⁴. Bu Kıpçak dilini benimseme olayı ancak yukarıda A. Mokeev'in söylediği şartlarda olabilir.

X. asrın başında Kuzey Çin'de Kitan Devletinin kurulması ve doğudan Kuzeydoğu Kazakistan'a gelen Türk uruğlarının akınları karşısında Kimek uruğ birliği zayıflamış, bunun neticesinde de parçalanmıştır. Bu parçalanma Kıpçak boylarının batıya yani Aral bölgesine, Kuzey Kafkasya'ya ve Kiev sınırlarına gitmesine sebep olmuştur⁴⁵. Bu durumdan yararlanan Yenisey

de (İmi, İmâk) Kimek uruğu mevcuttu. Gerdizi'nin Kimek kavimleri arasında gösterdiği Eclad ve Lanikaz kavimlerinin kökeni tam olarak hala tespit edilememiştir. Minorsky bu sözü Nilkaz olarak okumuştur, B. E. Kumekov da Nilkaz'ın Şahsevenlerin bir kolu olduğunu söylemektedir (Кумеков Б. Е. Государство кимаков IX - XI вв по арабским источникам, - Алма Ата, 1972. С. 45). Eğer Nilkaz belirlemesi doğru ise bunları da Oğuzlara dahil etmek gerekir. Çünkü Şahsevenler de bir Oğuz uruğudur (Sümer F. Oğuzlar, 5. Baskı. İstanbul 1999; s. 449). Özellikle Bayandurların Kıpçaklarla ilişkisi bulunmaktadır. Çünkü Bayandur sözünün benzerleri Kıpçak etnik ve coğrafi adlarında çok sık kullanılmıştır. Bayan sözü Moğollarda da vardır. Demek ki, bu boy çok eski ve büyük bir boydur. Hem Kıpçakların, hem Oğuzların hem de Moğolların içine girmiştir. Aynı zamanda Bayan adı ve Bayan adı ile yapılmış başka isimler bugünkü Orta Asya halklarının sözlü edebiyatlarında çok sık kullanılmıştır. Hatta bu ismin Rusların milli destanı İgor Destanı'nına da (Boyan biçiminde) Kuman-Kıpçak tesiriyle girdiği sanılmaktadır.

⁴³ Мокеев А. М. О локализации Алтайских киргизов в IX-XIV веках. / Кыргызы. Этногенетические и этнокультурные процессы в древности и средневековье в центральной Азии/Материалы Международной научной конференции, посвященной 1000-летию эпоса «Манас», 22-24 сентября 1994 г. , Бишкек 1996. С. 209.

⁴⁴ Баскаков Н. А. Введение в изучение тюркских языков, Москва 1962, С. 297.

⁴⁵ Кıpçакларın бу бөлгелердеки тарихи Рус, Гүрцү, Кумук, Ногай, Каракалпак, Башкүрт, Макар илим адамлары tarafından yeterince araştırılmıştır. Çünkü bu dönemin sağlam kaynakları mevcuttur. Rus yıllıkları Kıpçak-Rus mücadeleleriyle doludur. Daha fazla bilgi için şu eserlere müracaat ediniz: Лаврентьевская летопись. (Полное собрание русских летописей. Том первый.) –М. : 1997; Ипатьевская летопись. (Полное собрание русских летописей. Том первый.) –М. : 1998; Кузеев Р. Г. Происхождение башкирского народа. - М. : 1974. – 371-6; Жданко Т. А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. - М. -Л. : 1950; Alasania G. , Gürcistan Kıpçакları, Türkler-III, s. 795; Rasonry L. , Tarihte Türklük, s. 151; Керейтов Р. X.

Kırgızları da hakimiyetlerini Altay, İrtiş ve Obi civarlarına yaymışlar ve aynı zamanda da bu yayılış Kimek devletine vurulan bir darbe ve onun sonu olmuştur. Altay, Güney Sibirya'da kalan eski Kimek-Kıpçak uruğları burada kendilerine yeni birlikler kurmuşlar ve bu birlikler içinde siyasî hayatlarına devam etmişlerdir. Fakat bu yeni birliklerin etnik oluşumu Kırgız tesiri altında olmuştur⁴⁶. Kırgızlar sayıca az olmalarına rağmen bu etnik birliğe adlarını verme başarısını göstermişlerdir. Bu durumun sağlanmasındaki en büyük sebep kanaatimce Kırgızların devletçilik ve teşkilatçılık geleneğini çok iyi bilmeleridir. Çünkü azınlık olup da başkalarına kendi adını vermek ancak büyük tarihe sahip milletlerde olmuştur. Bu ayrıca Kırgızların o dönemde Kimek ve Kıpçaklara göre yüksek bir kültüre sahip olduklarının da bir delilidir. Zaten bunu bugünkü kültür ve geleneklerinde de görmek mümkündür. Dünyanın en uzun destanına sahip olmak ancak yüksek bir medeniyete sahip halklara ait bir özelliktir.

Tarihî kaynaklara göre X. yüzyılın sonunda Kırgız Devleti ile Kimek Devleti arasındaki ilişkilerin pek iyi olmadığı anlaşılıyor. Çünkü bu iki devletin kağanları ülkelerini genişletme ve Uygur mirasını elde etme gayreti içindeydiler. Bu nedenle de aralarında sık sık çatışmalar cereyan etmiştir. Fakat bu mücadeleleri uzun sürmemiş, Kırgızlar çok geçmeden buraları terk etmişler, Kimekler de yerlerini sağlamlaştıramamışlardır.⁴⁷ Hudûd el-âlem'deki bilgilerden anlaşıldığına göre Kırgız ve Kimek uruğlarının sınırı Kuzeybatı Altay'ın bozkır etekleri ve Obi'nin sol kenarıdır.

Kuzeydoğu Kazakistan ve Obi civarlarında kazılan büyük kurganlardan anlaşıldığına göre Yenisey Kırgızlarının Kuzey Altay, Obi ve İrtiş'teki Kimek-Kıpçak uruğlarının yaşadıkları yerlere kadar yayıldıkları anlaşılmaktadır. Bu kurganların çoğunluğunun Kimeklere ait olduğu bölgede yapılan kazılar sonucu tespit edilmiştir. Çünkü bu mezarlarda Kimeklerin adetlerine göre ölü gömme geleneği hakimdir. Yani ölüyü bütün eşyaları ve atıyla birlikte gömme⁴⁸. Bu mezarların çok az bir kısmında Kırgız ölü gömme geleneğine uygun kalıntılar bulunmuştur. Kırgızlar Altay'a gelmeden önce ölü gömme gelenekleri farklıydı,

Этническая история ногайцев, Ставрополь 1999; Pritsak O. Stamesmanen und Titulaturen der Altaischen Volker // UAS, Vd. XXIV. 1952. s. 76; Golden Peter B. The Polovci Dikii // Harvard Ukrainian Studies, 1979-1980. III/IV. R. 307; Zajaczkowski A. Związni jezykow polowicko-slowanskie. Wroslow, 1949; Kurat A. N. IV-XVIII. yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, 2. Baskı. Ankara 1992.

⁴⁶ История Киргизской ССР. Т. 1. Вып VIII- Фрунзе, 1984. С. 424.

⁴⁷ Худуд ал-алам / Перев. В. Минорского, с. 306.

⁴⁸ Черников С. С. К изучению древней истории Восточного Казахстана, с. 19-20; Арсланова Ф. Х. Бобровский могильник, с. 80-83; ее же. Памятники Павлодарского Прииртишья. . . , с. 98-111.

fakat Altay'a geldikten sonra bu farklılık yavaş yavaş ortadan kalkmıştır. X. asra kadar Kırgızlara ait bu kalıntılarda ölümler yakılmıştır⁴⁹. X. yüzyıla ait Farsça bir eserde Kırgızların ölümlerini yaktıkları yazılmıştır⁵⁰. Hatta bu geleneği Yenisey Kırgızlarının XVIII. asra kadar sürdürdükleri bilinmektedir.

Ölümlü yakma adeti ilk önceleri sadece Yenisey Kırgızlarında olmuştur. Sonra onlar Altay'daki ve İrtiş bölgesindeki Türk dilli uruğları ve Kimek-Kıpçak uruğlarını idare eden uruğ olarak (asıl uruğ) rol oynamaya başladığında bu ölü yakma adetini bırakmış, gömme adetine geçmişlerdir⁵¹. Kırgızlar Kimek-Kıpçak uruğları içinde nüfus bakımından azdı. Ama buna rağmen onlara kendi ismini verdi. Bunun karşılığında da onların kültürünü ve dilini almıştır. Bunu arkeoloji eserleri de ispat etmektedir.⁵²

Son zamanlarda yapılan arkeolojik araştırmalar onların maddî kültürü ve yaşadıkları yerler hakkında önemli bilgiler elde edilmesini sağlamıştır. Bilindiği gibi ilmî araştırmalarda kaynakların yetersiz kaldığı durumlarda sözlü edebiyat ürünlerinden ve arkeoloji araştırmaları sonuçlarından bilgi edinilebilmektedir Rus alimi D. G. Savinov "Arkeolojik eserlerin etnik yönden yorumlanması çok zor olsa da, onların bazıları tarihî yönden doğru yorumlanarak yazılı kaynaklarla karşılaştırılabilir ve böylece tam bir tarihî belge olabilir"⁵³ diyerek tarihî kaynak olarak arkeolojinin önemini göstermiştir. Bu bilim adamı yaptığı arkeoloji çalışmalarında Kırgızların ve komşularının (Kimek-Kıpçak) IX-X. yüzyıllardaki tarihleri hakkında önemli sonuçlar elde etmiştir.

⁴⁹ Агеева Е. . Джусупов А. Интересная находка. -УЗКГУ, т. 4, вып. 12, 1963; Арсланова Ф. Х. Курганы с трупосожжением в верхнем Прииртышье. -В кн. , Поиски и раскопки в Казахстане. Алма-Ата, 1972. С. 5; Кызласов Л. Р. Тюхтятская культура. . . , с. 54-58; Троицкая Г. Н. Об этногенезе племен лесостепного Приюбья. . . , с. 183-185.

⁵⁰ Бартолд В. В. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы..., С. 274. Eski Türklerde değişik ölü gömme adetleri tespit edilmiştir. Bunlar "Cesedin toprağa gömülmesi", "Cesedin teşhiri" ve Cesedin yakılması" adetleridir. Bu adetlerden "Cesedi yakma adeti özellikle Kırgızlar arasında uzun zaman yaşamıştır. Bkz: Şeşen R. İbn Fadlan/Notlar, İstanbul 1995, s. 121-122.

⁵¹ Агеева Е. . Джусупов А. Интересная находка; Арсланова Ф. Х. Курганы с трупосожжением. . . ; Кызласов Л. Р. Тюхтятская культура. . . , с. 54-58; Троицкая Г. Н. Об этногенезе племен лесостепного Приюбья. . . , с. 183-185.

⁵¹ Кызласов И. Л. Курганы средневековых хакасов XIII-XIV вв. . . ; Аунн язатын. Аскизская культура. . . , с. 200-207.

⁵² Мокеев А. М. О локализации алтайских киргизов в IX-XIV веках // Кыргыз, Этногенетические и этнокультурные процессы в древности и средневековье в Центральной Азии-Материалы Международной конференции, посвященной 1000-летию эпоса «Манас», 22-24 сентября 1994 г. , 1996. Бишкек. s. 214

⁵³ Савинов Д. Г. Этнокультурные связи енисейских кыргызов и кимаков в IX-X вв., Тюркологический сборник 1975, М. , s. 209. Аугса şu eseri çok değerlidir: Савинов Д. Г. Народы Южной Сибири в древнетюркскую эпоху. - Л. : 1984.

840'ta Yenisey Kırgızlarının Uygurları yendikleri Batı Sayanları geçerek Merkezi Asya bozkırlarına çıktıkları bilinmektedir. D. G. Savinov'un fikrine göre Orta Yenisey havzasında gelişmiş olan Kuzey kavmi (Kırgızlar) ilk defa güney komşularının işlerinde etkili bir rol oynamaya başlamıştır. Güney Sibiryâ halklarının tarihlerindeki iki önemli olay Uygur kağanlığının yıkılmasıyla ilişkilidir: Birincisi Yenisey Kırgızlarının çok geniş topraklara yayılması, ve ikincisi de Kimek-Kıpçak etno-kültürel bütünlüğünün teşekkülünün sona ermesidir.⁵⁴

A. A. Gavrilova ve diğer araştırmacılara göre VIII-IX. yüzyıl Altay eserleri, Minusinsk vadisindeki o döneme ait gömme, kurgana gümüş demirbaşları koyma adeti, bu demirbaşların şekilleri vs. Kırgız anıtlarına çok benzemektedir⁵⁵

IX. asrın sonu X. asrın başlarında Kimeklerle Yenisey Kırgızlarının maddî kültürleri Altay'da ve İrtiş çevresinde büyük benzerliklere sahipti. Bu bölgelerde Kimeklerin maddî kültürünün ve geleneklerinin unsurları daha baskındı⁵⁶. Bundan anlaşıldığına göre X-XI. yüzyıllarda Obi'nin batısındaki Kırgız etnik grupları Kimekler tarafından asimile edilmeye başlamıştır. Bu asimile edilme olayının izlerini X. yüzyılda yazılan Farsça coğrafya eseri Hudûd el-âlem'de görülmektedir. Çünkü bu eserde verilen bilgilerde Kırgız uruğlarından birinin giyim bakımından Kimeklere benzedikleri ve Kimeklerin yaşadıkları bölgenin sakinlerinin de Kırgız geleneklerine göre yaşadıkları kaydedilmiştir⁵⁷. XII. yüzyıl yazarı Mervezî de onların (Kırgızların) Türklerden, kalabalık bir halk olduklarını, kuzeylerinde Kimeklerin, batılarında da Yağma ve Karlukların yaşadıklarını yazmış, onların gelenekleri hakkında önemli bilgiler vermiştir. Kırgızların genelde ölümlerini yaktıklarını, çünkü ateşin her türlü günahlardan ruhları temizlediğine inandıklarını, fakat bu geleneğin Kırgızların eski gelenekleri olduğunu, Müslümanlara komşu olduktan sonra bu adetten vazgeçtiklerini ve ölümlerini gömmeye başladıklarını yazmıştır⁵⁸.

Asya'nın geleneksel tarihinde ölü gömme geleneğinin değişmesi ender olaylardandır. Çünkü bu durum yeni bir din kabul etmekle ve kavmin yeni bir etnik şekle geçmesiyle ilgilidir. Kırgız kağanlığının kurulmasından sonraki bin

⁵⁴ Савинов Д. Г. Этнокультурные связи. . . s. 209.

⁵⁵ Гаврилова А. А. Могильник Кудыргэ как источник по истории алтайских племен. М. -Л. , 1965 s. 65-66

⁵⁶ Савинов Д. Г. Расселение кимаков в IX-X вв. . . , с. 94-104.

⁵⁷ Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхый булактары /. Котор. М. Кожобеков, Т. Абдиев – Б. 2002. 64-б.

⁵⁸ Храковский В. Шараф ал-заман Тахир Марвази, АН Каз ССР. Т. 1959. С. 212; İbn Fazlan. Seyahatname (Çev: Ramazan Şeşen), İstanbul 1995, s. 102-103.

yıl içinde de Kırgızlar eski geleneklerini korumuşlardır ve ölülerini gömmedikleri bilinmektedir⁵⁹. Bu yüzden Mervezi'nin ölü gömme adeti ile ilgili verdiği bilgi Yenisey Kırgızlarına ait olmasa gerektir. Çünkü bunlar olsa olsa Altay, Kara İrtiş ve Kuzeydoğu Kazakistan'da yaşayan Kırgızlar olabilir. Mervezi'nin verdiği bilgilerde Kırgızların ölü gömme geleneğini değiştiren grubunun yaşadığı bölge hakkında iki işaret vardır, ilk önce onlar Müslümanların Yağma ve Karlukların komşuları idiler, ikinci olarak da onlar Kimeklerin güneyinde yařıyorlardı⁶⁰. Kırgızların Gelolu yani Yedisu Karlukları ile komşu olduklarını Çin yıllığı Tang Shu da kaydetmiştir. ⁶¹ Mervezi sadece ölü gömme geleneğinin değişmesinin Müslümanların etkisiyle olduğuna işaret etmek istiyor. Gerçekten de XI asırdan sonra yakılarak gömülen Kırgız mezarlarına Yenisey vadisinin batısında rastlanılmamıştır, fakat onların yerine Müslüman mezarları değil, yer altı çukurları ve çoğu kez atla gömülen Kimek-Kıpçak mezarları yayılmıřtır⁶².

Yenisey Kırgızları kitlesinden ayrılarak onların batısında yaşayan Kırgız grubu hakkında Hudûd el-âlemde söz edilmiřtir⁶³. Batıda daha doğrusu Kuzeybatıda yaşayan "Hırhızların bazı grupları" Kırgızların Altay-İrtiş grubu olabilir. Kırgızların bazı kısımlarının aynı yerde yaşadığından Hudûd el-âlem'in başka bir kısmında söz ediliyor: "Tokuz-guzların kuzeyinde çöl (Dzosotın-Elisun) bulunmaktadır, bu çöl Tokuz-guzlarla Kırgızlar arasından Kimeklerin ülkesine kadar uzanıyor."⁶⁴ Burada Altay İrtiş Hırhızlarından söz ediliyor, aynı şekilde "Hırhızlar" Tyan-şan ve Cungiariya'da yaşayan Çiğillerin kuzeyinde olarak gösteriliyor. Kırgızların bir bölümü (Kırgızların bir boyu) Doğu İrtiş Kimekleri veya Alaköl Kimeklerinin komşuları olarak da gösteriliyor. Bütün bu bilgiler artık X. yüzyılda Kırgızların bir grubunun Kuzey ve Doğu Altay'da ve Obi-İrtiş arasındaki (Altay'a yakın) bozkırlarda yaşadığını gösteriyor⁶⁵.

Yenisey Kırgız gruplarının Altay ve İrtiş'e yayılmaları ve ayrılmaları arkeolojik araştırmalarda net olarak görünmektedir⁶⁶. Dağlık Altay Muhtar bölgesinin Koş-Ağaç rayonundaki birtakım ölüleri yakılmış Kırgız mezarlarının

⁵⁹ Кызласов И. Л. Аскизская культура. . . , с. 200-207.

⁶⁰ История Киргизской ССР. Т. 1. Вып VIII- Фрунзе, 1984. С. 426.

⁶¹ Бичурин Н. Я. Собрание сведений. . . , т. 1, с. 354.

⁶² История Киргизской ССР. Т. 1. Вып VIII- Фрунзе, 1984. С. 426.

⁶³ Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхый булактары / . Котор. М. Кожобеков, Т. Абдиев – Б. 2002. 64-б; Савинов Д. Г. Народы Южной Сибири в древнетюркскую эпоху. - Л. : 1984. -С. 27.

⁶⁴ Троицкая Т. Н. Погребения с трупосожжением конца I тыс. Н. э. на р. Уени. . . , с. 41.

⁶⁵ История Киргизской ССР. Т. I. вып VIII. Фрунзе 1984, с. 427

⁶⁶ Савинов Д. Г. Народы Южной Сибири в древнетюркскую эпоху. - Л. : 1984. С. 92-107.

kazılması, XIX. asrın sonunda Buhtarma (Batı Altay) nehrindeki W. Radloff tarafından Kırgızlara ait olarak nitelendirilen mezarlar, Yukarı İrtiş'te Kimek mezarlarıyla yan yana gömülen büyük sayıdaki ölüleri yakılmış Kırgız mezarlarının bulunması-bütün bunlar Kırgızların yoğun bir biçimde Altay ve İrtiş'e yayıldıklarını ispat etmektedir.⁶⁷

Son yıllarda İrtiş'te de Zevakinsk kurganları bulunmuştur. Onların Kırgızlara veya onlara yakın kültürlü bir boya ait olduğu sanılmaktadır. Bu kurganlar hakkında F. H. Arslanova şöyle yazmaktadır: "Bu kurganlar gömme adetlerine göre Tuva'daki eski Hakasların kurganlarına benziyor. Bazı kurganlarda eski Hakas toplumunun temsilcileri de yakılarak gömülmüştür. Onlar Yukarı İrtiş halklarıyla ilişkide idiler."⁶⁸ Yukarıdaki yazarların ifadelerinden anlaşıldığına göre arkeolojik eserler Yenisey Kırgızlarının IX-X. yüzyılda büyük bir ölçüde batıya yayıldığını gösteriyor.⁶⁹

Kırgızların IX-X. yüzyıllardaki sınırlarını doğuda Çita yakınlarındaki mezarlar ile batıda Güney Altaylarda bulunan Uzun-Tal mezarlığı belirlemektedir. Batı Altaylar ve Yukarı -Yenisey Kırgızlarının batı komşuları Kimek ve Kıpçakların devleti olmuştur. Bu devlet IX. yüzyılın ikinci yarısında eskiden Batı Göktürk kağanlığına mensup olan boylardan: (Kimeklerin kendisi), Tokuz-Oğuz birliği (Eymur, Bayandur, Tatar) ve Kıpçaklardan kurulmuştur⁷⁰.

Arap yazarları ve seyyahlarının çoğu da Yenisey Kırgızlarının batı komşularının Kimekler olduğunu gösteriyor. Kimekler IX-X. yüzyıllarda Kazakistan topraklarında ve ona yakın olan Batı ve Güney Sibiryա bölgelerinde devletlerini kurmuşlardı⁷¹. Onlar da Yenisey Kırgızları gibi karmaşık polietnik idi ve yedi boydan oluşuyorlardı; onlardan en büyüğü İmak (Yemek) ve İmi

⁶⁷ Савинов Д. Г. Памятники енисейских кыргызов в Горном Алтае, с. 161-169; Арсланова Ф. Х. Курганы с трупосожжением в Верхем При-иртышье. -Поиски и раскопки в Казахстане. А. -А. , 1972. : с. 65-76.

⁶⁸ Арсланова Ф. Х. Курганы с трупосожжением в Верхем При-иртышье. . . А. -А. , 1972, s. 56-76.

⁶⁹ Кызласов Л. Р. Археологические исследования на городище Ак-Бешим в 1953-1954 гг. - Труды Киргизской археолого-этнографической экспедиции. Т. 2. М. , 1959. s. 115-242 res. 44-45.

⁷⁰ Худуд ал-алам / Перев. В. Минорского, С. 306; Кумеков Б. Е. , Государство. . . s. 32; История Киргизской ССР. Т. I. вып VIII. Фрунзе 1984. s. 424

⁷¹ Караев О. Арабские и персидские источники IX-X вв. О киргизах и Киргизии. Фрунзе, 1968; Кумеков Б. Е. Государство кимаков по арабским источникам. А. -А. , 1972. Кумеков bu devletin kuruluşunu VIII. yüzyılın ikinci yarısı ve IX. yüyl olarak görmekte ve bölgede meydana gelen savaşların Kimekler çevresinde bir devlet kurulmasına ve bu devletin kurumlarının gelişmesine sebep olduğunu iddia etmektedir (a. g. e. s. 115)

(Eymür), Bayandur, Tatar ve Kıpçak idi⁷². Kimek boyunun eski Çin kaynaklarında zikredilen Yan-mo adlı boy ile ilişkili olduğu sanılmaktadır. Bu Yan-mo'ların Töles boylarından olduğu ve Ala-Köl ve Balkaş Gölü arasında yaşadıklarını Chavannes yazmıştır⁷³. B. E. Kumekov Yan-mo boyunu İmi uruğu ile özdeşleştirmişmiştir⁷⁴. Ona göre bütün birliğin Kimek adı bundan gelmektedir.

Srostkin kültürü⁷⁵ ve Kimek kültürünün özdeşleşmesi, bu kültürün yayılması hakkındaki belgeleri IX-X. yüzyıllar Kimek devletinin etnografya meselelerini çözmeye kullanılmasını sağlıyor. Srostkin kültürü eserleri Yukarı İrtiş'ten Batı Altay'a kadar bulunmaktadır ve Obi bozkırlarında da vardır, yani bütün Altay dağ silsilesi ve onun batı ve kuzey etekleri ve ona yakın ormanlık bozkır bölgeleri içeriyor⁷⁶. Zaten Gerdizî:de Kimeklerin ormanlarda ve bozkırlarda yaşadıklarını yazmıştır⁷⁷. Srostkin kültürünün eserlerinin yayılmış olduğu en doğudaki nokta Kuznetsk Alatausu'nun batı etekleridir,⁷⁸ burası Kimekler ile Kırgızların etnik sınırı olmuş olabilir. Yazılı kaynaklarda Kimeklerin Kırgızların sadece batısında değil, kuzeyinde de yaşadıklarını yazılması çok ilgi çekicidir.⁷⁹ İşte bu dönemde Yenisey Kırgızları kendi devletine Tuva'yı ve Dağlık Altay'ı katmıştır ve İrtiş'teki Kıpçakların komşusu olmuşlardır. Bu durumda Kimeklerin Kırgızların kuzeyinde bulunabildikleri yer sadece Kuzey Altay olabilir, Srostkin anıtlarının çoğu da burada bulunuyor. Kimeklerin Altay'da bulduklarını önceden de bazı araştırmacılar söylemiştir. V. V. Radloff: "Kırgız bozkırlarının kuzeyinde ve Altay'da belki de Kimekler yaşamıştır."⁸⁰ demiştir. L. P. Potapov : "Doğu yazarlarının eserlerinde Kimek-Kıpçaklar İrtiş vadisi ve Batı Sibirya bozkırlarının halkı olarak gösteriliyor.

⁷² Бартольд В. В. , Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер, Бишкек 1997, s. 250-285;Кумеков Б. Е. , Государство. . . s. 32-40

⁷³ Chavannes E. Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux, St. -Petersbourg 1903, C. 376; Грумм-Гржимайло Г. Е. Западная Монголия и Урянхайский край, Т. II. Л. : 1926. s. 272.

⁷⁴ Зуев Ю. А. Из древнетюркской этнонимии по китайским источникам (бома, гуй, яньмо). - Вопросы истории Казахстана и Восточного Туркестана. А. -А. , 1962 (Тр. ИИАЭ им. Ч. Ч. Валиханова. Т. 15), s. 117-122; Кумеков Б. Е. , Государство. . . s. 39-41.

⁷⁵ Савинов Д. Г. Народы Южной Сибири в древнетюркскую эпоху. - Л. : 1984. С. 109-118; Плетнева С. А. Степи Евразии в эпоху средневековья. Москва 1981. С. 45-46.

⁷⁶ Плетнева С. А. а. г. е. С. 45.

⁷⁷ Бартольд В. В. , Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы . . . , s. 250-285

⁷⁸ Елькин М. Г. Курганный могилник, s. 81-92.

⁷⁹ Кумеков Б. Е. , Государство. . . s. 55-56; Караев О. Арабские и персидские источники. . . s. 30-60

⁸⁰ Радлов В. В. К вопросу об уйгурах. СПб. , 1893. s. 119

Onların Altay dağlarında özellikle Batı Altay'da yaşadıkları şüphesizdir. ⁸¹ İfadesini kullanmıştır.

X. asrın sonunda Srostkin kültürü kaybolmuştur. Aynı zamanda yazılı kaynaklarda Kimek devleti ismi de kaybolmuştur. Kıpçak arealının yıkılmasıyla Kimek birliği birkaç bağımsız bölgeye ayrılır: Andar az-Kıpçak, Yagsun-yasu, Kırkırhan⁸². Onlardan Andar az-Kıpçak Kimek bölgesidir, oranın halkı bazı gelenekleri bakımından Guzlara benzemektedir, Kırkırhan ise daha başka bir bölgedir. Kimeklere ait ve oranın halkı gelenek olarak Hırhızlara benziyor. ⁸³ B. E. Kumekov'un fikrine göre, Kırkırhan-"Diğer Türk gruplarından çok Kırgızlara yakın olan" bir bölgedir. ⁸⁴ K. İ. Petrov ise bu bölgenin "Yenisey Kırgızlarının sınırında olduğunu öne sürüyor- Obi'nin yukarı kısmı civarında, Biy ile Katuni'nin birleştiği bölgede", oranın halkını ise Obi halkı veya "Periferi Kırgızları" olarak adlandırıyor. ⁸⁵ Reşideddin'e göre Urasutlar, Telengutlar ve Kuştemiler "Kırgız ve Kem-Kemdjiutların ülkesi sınırlarındaki ormanlarda yaşıyorlar", sonra "Kırgızların öbür tarafında da (belki de ilk yaşadıkları bölgeden) bir aylık yol kadar mesafede" bulunuyorlar. ⁸⁶ Kesim (Kuştemi) boyu hakkında diğer bir kaynakta şöyle yazıyor: "Bu bir Hırhız kavmidir, onların dili Karluklara benziyor, giysileri ise Kimeklere benziyor. ⁸⁷ Kimeklere ait olan Kırkırhan bölgesinin halkının geleneklerinin Yenisey Kırgızlarına benzer olması ve Kırgızlara bağlı olan Kuştemi boyunun elbiselerinin Kimeklerle aynı olması bazı asimilasyon cereyanının olduğunu gösteriyor. Bu cereyanın Güney Sibiry'a da I. ve II. Bin yılın ortalarında olduğu sanılmaktadır. ⁸⁸

V. F. Minorsky'nin "Hudûd el-âlem"den yaptığı yorumlarında Karkar(a)hanı Karkaralinsk şehri ile özdeşleştirilmektedir. Bu şehir İrtiş'in güney dağlık bölgesinde tahminen Semipalatinsk'in 350 km. güneydoğusunda yerleşmiştir⁸⁹.

Karakara han bölgesinin asıl yerinin tespitini en iyi B. E. Kumekov yapmıştır. O Karakara han dağlık bölgesini İrtiş'in güneyinde, Tarbagatay

⁸¹ Потапов Л. П. Очерки этногенеза южных алтайцев//СЭ. - №3. 1952. , No 3, s. 32

⁸² Кумеков Б. Е. , Государство. . . s. 65-66.

⁸³ Материалы по истории киргизов и Киргизии. Вып. 1. М. , 1973. s. 44.

⁸⁴ Кумеков Б. Е. , Государство. . . s. 66.

⁸⁵ Петров К. И. Очерк происхождения киеня киргизского народа, Фрунзе 1963. s. 50, 64.

⁸⁶ Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. 1. Кн. 1. М. -Л. , 1952. s. 122

⁸⁷ Материалы по истории киргизов и Киргизии. Вып. 1. М. , 1973. s. 42.

⁸⁸ Савинов Д. Г. Этнокультурные связи енисейских кыргызов и кимаков в IX-X вв, Тюркологический сборник 1975, М. , s. 225.

⁸⁹ Худуд ал-алам / Перев. В. Минорского, С.

bölgesinden Çingiztau dağları Kalbinsk sıra dağlarına kadar uzanan yer olarak belirtmektedir⁹⁰. Kumekov'un fikrine göre Tarbagatay dağ silsilesi (XII. asır) El-İdrisî'nin "Nuzhat al-muştak" adlı eserinde "Girgir" adıyla ifade edilmiştir. Dikkat edersek, adı bilinmeyen eserin (Hudûd el-âlem) yazarı ile El-İdrisî Kimekler hakkındaki tarihî bir kaynaktan aynı şekilde faydalanmışlardır. "Hudûd el-âlem"de Karkara Han, "Nüzhet al-muştak"ta Girgir diye verilmektedir⁹¹. Bununla ilgili olarak (XVI. asır) Seyfeddin Ahsikendi'nin "Macmu at-tavarih" adlı eserindeki bir bilgiyi de B. E. Kumekov hatırlatmaktadır. Orada Kırgız halkının epik destan kahramanı Manas Karkara Kıpçakları arasında gösterilmektedir. Bu Karakara Han ile Tarbagatay dağlarını karşılaştırdığımızda çok deliller ortaya çıkmaktadır. Bu Karakara Han Kıpçaklarının yaşadıkları bölge Yedisu'nun kuzeydoğusunda yer alan ve önceden Manas'ın babası Yakup Bek'in ata yurdudur. Kırgız uruğlarının bir bölümünün güneydoğu Yedisu sınırlarında yerleşip Çiğiller ile komşu oldukları hakkında "Hudûd el-âlem"de söz edilmektedir⁹².

Ömrünün büyük bir bölümünü XII. yüzyılın yarısında geçiren El-İdrisî (öl: 1166), 1154'te tamamladığı ünlü eseri "*Nüzhet el-müştak fî ihtirâk el-âfâk*"ta Kırgız-Kıpçak ilişkilerinden söz etmiştir. El-İdrisî'nin verdiği bilgilerde ". . . Halkları silahlı, kuvvetli ve gayretlidir. En çok Kimeklerin hükümdarlarından korkarlar. Zira o, etrafındaki kabilelerle muharebe (savaş) ve düşmanlık halindedir." ⁹³ denmektedir: Bu ifadelerden Kimeklerin ne kadar güçlü ve etrafına karşı etkili oldukları, Kırgızlarla aralarında açıkça bir düşmanlık olduğu görülmektedir. El-İdrisî, XII. yüzyılda yaşamasına rağmen eserinde söz konusu ettiği olaylar IX-X. yüzyıla ait hadiselerdir. El-İdrisî'nin eserinde Kimekler ülkesi, onlara ait şehirler ve kaleler, ticaret yolları, ziraat, el işleri, dini konular hakkında başka eserlerde bulunmayan çok önemli bilgiler vardır. Bazı ilim adamlarının El-İdrisî'nin eserinin özellikle kendine ait olan yerlerinin yani alıntı yapmadığı yerlerin hayal ürünü olduğunu ileri sürmelerine rağmen, Kazak alimi B. E. Kumekov bu esere hem büyük önem vermekte hem de ihtiyatla yaklaşmaktadır⁹⁴.

⁹⁰ Кумеков Б. Е. Государство кимаков. . . С. 65-66.

⁹¹ Кумеков Б. Е. Государство кимаков. . . С. 74-75.

⁹² Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхый булактары /. Котор. М. Кожобеков, Т. Абдиев – Б. 2002. 61-б.

⁹³ Şeşen R. İslam Coğrafyacılara Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Ankara 1998. 2. Baskı. s. 101.

⁹⁴ В. Е. Кумеков'un El-İdrisî ile ilgili şu makaleleri değerli bilgiler ihtiva etmektedir: Кумеков Б. Е. Расселение карлуков по карте ал-Идриси (XII в.) // Казахстан в эпоху феодализма: (проблемы этнополитической истории) /Отв. Ред. А. Х. Маргулан. –Алма-Ата. Наука, 1981. –С. 5-13; Кумеков Б. Е. Сообщение ал-идриса (XII в.) о странах кимаков и карлуков // Казахстан в эпоху феодализма : проб. Этнополит. Истории. – С. 12-19. Аупса Государство кимаков IX-XI вв. «По арабским источникам» adlı ünlü eserinde bu eserin önemini

XI. yüzyıl yazarlarından Kaşgarlı Mahmud Yemek, Kimek, Kıpçak ve Kırgızlar hakkında Divanü Lugat-it-Türk adlı eserinde çok önemli bilgiler vermiştir. Onun verdiği bilgilere göre XI. asırda Kimekler yoktu; İrtiş'te o zamanlar Kimek uruğlarının arasında Kıpçaklar gibi Gerdizî'nin söz ettiği Yemek halkı yaşıyordu. Kıpçakların sonraları siyasî birlik oluşturmaları da adlarını Türkistan'ın batı kısmında ve Rusya'nın güneydoğu kısmındaki topraklarda bıraktıkları bilinmektedir. Moğollardan sonraki dönemde işte bu Kıpçaklar Kazak halkının temelini oluşturdu, XVIII. Asırda Kalmuklar (Oyratlar) ve Rusların onlara Kırgızlar demesinin sebebi X. asırdan sonra Kıpçakların Kırgızlar tarafından asimile edilmesidir. Şimdiye kadar birçok araştırmacı tarafından Ruslar ve Kalmukların Kazaklara Kırgızlar demesi tenkit edilmiştir. Fakat S. G. Klyashornı, A. Mokeev ve V. P. Mokrin tarafından⁹⁵ günümüz Kırgızlarının etnik teşekkülünün Tanrı Dağı İrtiş çevresinde Güney ve Dağlık Altay'da olduğu ve Ob-İrtiş arasındaki bozkırlarda 200 yıl Kimek-Kıpçak boylarının Kırgız genel adıyla adlandırıldığı görüşü ispat edilmektedir. Kıpçakların Kırgız genel adını aldığını ve Kırgızların Kıpçak dilini X. yüzyılda benimsediğini N. A. Baskakov belirtmektedir. Demek ki, XVIII. asırda Ruslar ve Kalmuklar Kırgızlaşan Kıpçakları Kırgız olarak bildikleri için Kazaklara Kırgız demişlerdir. Kıpçaklar Deşt-i Kıpçak'ta etkisini yüzyıllar boyu sürdürmüştür. Kıpçakların parçalanmasına onların doğudaki komşularının yardım ettiği hakkında kaynaklarda bilgi yoktur.⁹⁶

Kaşgarlı, Yimekleri Kıpçaklardan saydığını fakat Kıpçakların kendilerini ayrı bir boy kabul ettiklerini kaydetmektedir⁹⁷. Kaşgarlı'nın kaydettiği "İrtiş suyu Yimegi'nin kalpleri bize karşı sarsılmaz bir haldedir, bileklerini sığadılar. Binlercesi üzerimize gelmek için toparlanıyorlar"⁹⁸ şeklinde bir şiirde onların yiğitlikleri gösterilmekte ve komşularından bazıları ile savaş yaptıklarından söz edilmektedir.

Kaşgarlı'nın eserindeki bilgilere göre Kimeklerden ayrılan Kıpçaklar IX. yüzyılda batıya göç etmiş ve Oğuzlar'a kuzeyden komşu olmuştur⁹⁹.

belirtmektedir. Buna karşılık Türk tarihçisi Ramazan Şeşen yukarıda da belirttiğimiz gibi onun İbn Hurdadbih ve İbn Havkal'dan naklettiği bilgilerin dışındaki yazdıklarının çoğunun hayal ürünü olduğunu söylemektedir.

⁹⁵ Кляшторный С. Г. , Мокеев А. М. , Мокрынин В. П. Основные этапы этногенеза киргизского народа//Тюркология-88. -Фрнзе: ИЛИМ, 1988. -С. 42-43.

⁹⁶ В. В. Бартольд. Кыргыз жана кыргызстан боюнча тандалма эмгектер. Бишкек, 1997- 31-6.

⁹⁷ Atalay III-29.

⁹⁸ Atalay I, 325.

⁹⁹ F. Sümer, Oğuzlar, s. 32. Kıpçaklar hakkında ayrıntılı bilgi ve bibliyografya için bk A. N. Kurat, IV-XVIII. yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Devletleri. . . , s. 69-102; Minorsky Hudud el-alem, tercüme, s. 101, izahlar s. 315-317; aynı yazar, Mervezî, metin s. 96-97.

Kaşgarlı'nın haritasında Hazar denizinin Kuzeybatısının Kıpçak ve Guz (Oğuz) yurdu olarak gösterilmesi de şüphesiz bu komşuluk ile ilgilidir. Kaşgarlı Mahmud'un Oğuz lehçesi ile çok ilgili saydığı Kıpçak lehçesinin Kimek (Yimek) lehçesinin hemen aynısı olduğu da anlaşılmaktadır. Divanda kiş (sadak) kelimesinden bahsedilirken "Oğuzlar ve onların Kıpçaklardan olan kardeşleri bunu bilmezler"¹⁰⁰ şeklinde bir ifadenin kullanılışı Oğuz-Kıpçak lehçe birliğinden başka, Kıpçakların Oğuzlarla bir nevi kardeş telakki edilmekte olduklarını da göstermektedir. Kıpçakların bu sıralardaki batı sınırına gelince, Kaşgarlı'nın eserini yazdığı yıllarda onlar, kendi adları ile anılan Deşt-i Kıpçak'ı işgal etmiş bulunuyorlardı. Dîvân'da İtil nehrinin "Kıpçak illerinde akan bir ırmağın adı"¹⁰¹ olarak tarif edilişinden de bu durumu açıkça görmek mümkündür. Nitekim Rus vekayinameleri de 1055'ten itibaren onları bu sahada göstermektedir¹⁰². Herhalde 1087'lerde Tuna boylarına kadar inen Kıpçaklar, 1091'de Bizans'ın müttefiki olarak Trakya'da Peçenekleri yenip imha etmişlerdir. Onların Deşt-i Kıpçak'ta Moğol istilasına kadar varlıklarını muhafaza ettikleri ve daha XI. yüzyıldan itibaren bir yandan da orta İtil sahasını Kıpçaklaştırmaya başladıkları bilinmektedir¹⁰³.

Kıpçakların İtil boyundaki kuzey komşuları Bulgarlar'dı. Bulgar şehirlerinden olan ve Saksın da denilen Suvar'da aynı adı taşıyan Türk boyu (Suvarlar) yaşıyordu. Dîvân'a ekli haritada İtil'in batısında ve Suvar'ın güneyinde Kıpçaklar gösterildiğine göre herhalde iki grubun komşuluk münasebetleri olmuştur.

Kıpçakların doğudaki komşularının ise Başgırt ve Yimekler olduğu görülüyor. Nitekim Kaşgarlı, Kıpçaklardan doğuda Oğuzlardan sonra Yimekler ile Başgırtları göstermektedir. Buna uygun olarak o, haritasında da Kıpçakların doğusunda Başgırt ve Yimek sahalarını göstermiştir. Yukarıda işaret edildiği gibi Yimekleri İrtiş boylarında gösteren Kaşgarlı, onların kuzey-batısında yaşadıkları bilinen Başgırtlar'ı İrtiş'in batısında göstermekle birlikte, İli (İla), İrtiş ve Yamar nehirlerinin döküldüğünü sandığı bir göl (muhtemelen Balkaş) Gölünün güneyinde göstermektedir ki, şüphesiz bu husus onun bu sahaları bizzat görüp tanımaması ile ilgilidir.

XI. asrın sonunda Doğu Kırgızları temel olarak üç küçük memlekette oluşuyordu. Bunların biri, Minusinsk Vadisi'nde, ikincisi Tuva'da ve ona sınır

¹⁰⁰ Atalay III, 126. Oğuz-Kıpçak lehçe birliği hakkında diğer bir örnek için bk. Atalay III, 16'da yasık kelimesi

¹⁰¹ Atalay I, 73

¹⁰² A. N. Kurat, Kara Deniz'in Kuzeyi. . , 69-102. .

¹⁰³ A. N. Kurat, Kara Deniz'in Kuzeyi. . , 69-102. .

olan Kuzey Moğolistan'ın başka bölgelerinde, üçüncüsü Altay'da (Moğol Altay'ında) yerleşmişti.¹⁰⁴

Reşideddin ilk olarak açık ve şüphesiz bir şekilde Kırgızların birkaç ülkesi olduğunu yazmıştır. Bu ülkeleri birbirine bağlı olmayan fakat genel tarihî gelenek ve ittifak ilişkileriyle birbirine bağlantılı olan hükümdarlar idare ediyordu. Moğol istilasından önceki yani XII. asrın sonu-XIII. asrın başında Güney Sibiry'a'daki siyasî durumu anlatırken, bu bilgili Moğol dönemi tarihçisi, hükümdarları “inal” unvanını taşıyan iki Kırgız ülkesinden bahsediyor. Kırgız ve Kem-Kemciut¹⁰⁵. Bu ülkelerin her ikisi de birbiriyle siyasî gerçeklikten daha çok tarihî gelenekle bağlantılı idiler. L. R. Kizlasov'a göre İnallar tarafından yönetilen bu ülkeler daha geniş Kırgız hanlıkları federasyonunun kalıntıları idi.¹⁰⁶ “Gizli Menkıbe” ye göre Merkitler Kırgızları yenerek ülkesini zaptetmişlerdir ve “beş boyu”nu ele geçirmişlerdir. Öyleyse Kırgızların beş ülkesi olmalıydı. Merkitlerin seferi sırasında 1207'de bazı Kırgız ülkeleri sadece tarihî hatıra olarak yaşıyordu ve işte onları geleneksel “beş boy” şeklinde yansıtmışlardır ve aslında XIII. asrın başında öyle olmamalıydı. L. R. Kizlasov'un gösterdiği gibi Kuzeybatı Moğolistan'da yaşayan en güneydeki Kırgız Hanlığı XII. asrın ortasında Naymanlar tarafından yıkılmıştır ve ondan sonra Kırgızlarla Naymanlar arasındaki sınır Tannu-Ola sıradağı olmuştur.¹⁰⁷ Gizli Menkıbe'de Cengiz Han'a üç Kırgız elçisi gönderildiği ve üç Kırgız Hanı'nın Cuci Han'a boyun eğdiği yazılıyor.¹⁰⁸

Belki de Kırgızların üçüncü hanlığı Reşideddin'in eserinde kaydedilmemiştir, fakat orada bile üçüncü bir hanlığın olduğu hakkında işaretler vardır¹⁰⁹. Reşideddin'in bahsettiği iki ülkenin yerlerini belirtecek olursak onlardan birincisi olan Kem-Kemciut aynı adı taşıyan Yenisey nehri (Kem, Ulug Kem) olduğunu görürüz, yani Yenisey Kırgızlarının ata yurdu. Ta VIII-IX. yüzyıllar orada Kırgız Kağanının konağı bulunuyordu. Fakat XII. yüzyılda onun hükümdarı sadece “İnal” unvanını taşıyordu. X. ve XII. asırlar arasında hükümdarı kağan unvanını taşıyan eski Kırgız devleti birliğini kaybetmiştir. Sadece Minusinsk ovası değil, Tuva'yı da içeren bütün Kırgız toprakları Moğollar tarafından Kem-Kemciut olarak adlandırıldığı Moğolların Kırgızlara

¹⁰⁴ История Киргизской ССР. Т. I. вып VIII. Фрунзе 1984, s. 429; Чоротегин Т. К. , Молдокасымов К. С. Кыргыздардын жана Кыргызстандын кыскача тарыхы. Бишкек, 2000. -41-б.

¹⁰⁵ Рашид ад-дин / Критический текст А. А. Ромвскевича и др. , т. 1, ч. 1, с. 346-347.

¹⁰⁶ Кызласов Л. Р. История Тувы в средние века, с. 124-125.

¹⁰⁷ Там же, с. 131.

¹⁰⁸ Сокровенное сказание / Изд. С. А. Козина, с. 174.

¹⁰⁹ История Киргизской ССР. Т. I. вып VIII. Фрунзе 1984, s. 428

yaptığı seferler hakkında verdiği bilgilerden görünüyor. Diğer bir ülke olan “Kırgız” ülkesinin yerini belirtmek kolay değildir. Reşideddin Naymanların yaşadıkları yeri anlatırken onların büyük kısmının İrtiş ile Kırgız ülkesi arasındaki dağlarda yaşadıklarını söylüyor¹¹⁰. Naymanlar Moğol Altayı dağlarında (Yeke-Altay-Reşideddin) yaşadıklarına göre Kırgız ülkesi Dağlık Altay ve Obi'nin yukarı kısmı¹¹¹ olmalıdır, yani Kimek-Kıpçak boylarının yaşadıkları ülkedir. Bunu arkeolojik buluntular ispatlamaktadır. Orada genetik olarak önceki döneme ait Srostkin (Kimek) kültürüyle akraba olan anıtlar bulunmuştur.¹¹² Aynı şekilde Kırgız ülkesinin orada olduğunu XIII. yüzyılın 50'li yıllarında Kuzeybatı Moğolistan'ın ve Sayan-Altay dağlarının hükümdarı olan Arık Buka'nın yazlık ve kışlık konaklarının yerleri ispat ediyor. Reşideddin Arık Buka'nın yazlık konağının Altay'da, kışlık konağının ise Teke ve Kırgız'da olduğunu yazmıştır. İki konağın arasının ise (mesafe) üç günlük yol olduğunu kaydetmiştir¹¹³. Burada Moğol Altayı'nın kuzey kısmından bahsedildiğine göre Arık Buka'nın kışlık konağı oradan 90-100 km uzaklıkta olmalıydı (üç günlük yol). Ne olursa olsun bu konak Yenisey'de olamazdı ve bu yüzden Kırgız hanlığı Kem-Kemciut'un batısında olmalıdır¹¹⁴.

XII. yüzyılın sonunda İrtiş ve Yenisey arasındaki bölgede yaşayan nüfusun kabile birlikleri çok farklıydı. Bu bölgede Kırgız, Alaçın, Kıpçak ve Oyrat kavimlerinin yanı sıra bu kavimlere akraba olan ve daha önce Tokuz-Oğuz siyasi birliği içinde bulunan Türkçe konuşan kavimler ve Moğolca konuşan kavim birlikleri yaşıyorlardı. Bu dönemle ilgili en değerli bilgileri Reşideddin vermiştir. Reşideddin Urasut, Telengut, ve Kuştemileri “Orman kavimleri” olarak nitelendirmektedir. Çünkü bunlar Kırgızların ve Kem-Kemciutların (Yeniseylilerin) ülkesindeki ormanlarda yaşıyorlar¹¹⁵. Kem-Kemciut ülkesi Kırgızların topraklarının güney-batı kısmını oluşturmuştur¹¹⁶.

Yenisey-İrtiş bölgesinin güneyinde yüksek Tannu Ola ve Altay yaylalarında Naymanlar yaşıyorlardı. Onlar XI. asrın sonunda XII. asrın başında Kırgız-Kıpçak kavimlerini kuzeye doğru ittiler. Bu bölgede birkaç bin Uygur da

¹¹⁰ Рашид ад-дин / Критический текст А. А. Ромаскевича и др. , т. 1, ч. 1, с. 292, 347.

¹¹¹ К. І. Petrov bu eserlerinde bu bölgeyi Üst Obi olarak tanımlamaktadır.

¹¹² Гаврилова А. А. Могильник Кудыргэ. . . , с. 44-45, 106.

¹¹³ Рашид ад-дин . . . , т. I, кн. 1, с. 123.

¹¹⁴ История Киргизской ССР. Т. I. вып VIII. Фрунзе 1984, s. 429

¹¹⁵ Рашид - ад - Дин. Сборник летописей. Т. I, Кн. I. - М. : 1952. С. 123.

¹¹⁶ В. В. Бартольд. Кыргыз жана кыргызстан боюнча тандалма эмгектер. Бишкек, 1997. 39-б.

yaşıyordu¹¹⁷. Yenisey-İrtiş arasındaki bölgenin batı tarafında Kimek-Kıpçak uruğları veya doğu Kıpçakları bulunuyordu. Bu uruğların bazıları Kırgızlara yakın akraba idiler ve onlarla karışmışlardı. Kanglıların bir grubu da bu bölgede yaşıyordu¹¹⁸. Sonradan onlar Kıpçakların bir grubuyla karışarak onların adını almışlardır.

Moğolların Naymanları bozguna uğratmasından sonra Tayciut, Merkit, Kereit gibi kavimlerin kalıntıları Kırgız-Kıpçak topraklarına geldiler. Buradan zaman zaman Moğolistan'a dönerek Moğollara karşı mücadele ediyorlardı. Bu grubun bir kısmı ise Oyrat-Kırgız-Kıpçak kavimlerine katılıyorlardı. Bu grup daha sonra Kırgız-Kıpçakların içinde temelli kalmıştır. 1205-1207 yılları arasında Moğollar Cuci Han komutasında Kırgız kavimlerini itaat altına aldılar. 1206'da yapılan Moğol kurultayında Cengiz Han fethedilen toprakları oğulları arasında paylaştırdı. 1208'de İrtiş'e yakın bölgelerde yaşayan Kıpçak-Kanglı uruğları da Moğollara boyun eğmek zorunda kaldı. Cuci Ulusunun kurulmasıyla Yenisey-İrtiş bölgesine Moğol uruğları da geldiler. Bu yeni gelenlerin çoğu Kıpçak bölgesinin batı kısmında, yani İtil bölgesinde yerleştiler ve Kıpçaklar arasında eridiler. Diğerleri de Kırgız uruğları ile birlikte Tyan-Şan'a göç ettiler ve Kırgızlaştılar.

Böylece XIII. asrın başında Dağlık Altay'da ve Obi-İrtiş arasındaki bozkırlarda 200 yıldır Kimek-Kıpçak boyları "Kırgız" genel adıyla yaşamakta idiler. Bu boy birliği Yenisey Kırgızlarından sadece adını değil, aynı zamanda bazı maddî kültür unsurlarını da miras edinmiştir. Bunun dışında gitgide ortadan kalkmakta olan eski Türk yazısını da almışlardır ve bu yazı Kimeklerde az da olsa kullanılmıştır.¹¹⁹

XIII. yüzyıldaki Kırgız-Kıpçak ilişkileri Çin'deki Moğol Hanedanı Yuan-Şi yıllıklarında geniş yer almıştır. Bu eserde Kırgızların Kırk kız dan türedikleri hakkında ilginç bir efsane¹²⁰ de yer almaktadır. Bu efsaneye göre Kırgız denen adın Kırk kız'dan geldiği ifade edilmektedir. Yuan-Şi'de Kırgızların oldukça az bir nüfusa sahip bir halk olduğu zikredilmektedir. Yuan-Şi'de Kırgızların sosyal ve kültürel yaşantısı hakkında da çok değerli bilgiler mevcuttur. Yuan-Şi'deki bilgilerden Kırgızların XIII. asırda yerleşik hayatın bazı özelliklerine sahip

¹¹⁷ Кыргыздардын жана кыргызстандын тарыхый булактары (Б. з. ч. II к. - XVIII к. Кытай булактарынан изинділр) II т. // Тизичілр:К. Жусаев, А. Мокеев, Д. Сапаралиев // Юанши. Кытайчадан котор.: Е. И. Кычанов, Бишкек 2003, 67-69-б

¹¹⁸ Рашид - ад - Дин. Сборник летописей. Т. I, Кн. I. - М. : 1952. С. 137.

¹¹⁹ Арсланова Ф. Х. , Кляшторный С. Г. Руническая надпись на зеркале. . . , с. 306-315.

¹²⁰ Bu efsanede Han arazisinde yaşayan Kırk kızın Usın erkekleri ile evlenmesinden Kırkkız (Kırgız) adının ortaya çıktığı ifade edilmektedir.

oldukları görülmektedir¹²¹. Bu çok değerli kaynakta Kıpçaklar hakkında da kıymetli bilgiler kaydedilmiştir. Yuan Devleti'nin askerlerinin büyük bir kısmını Kıpçak, Kanglı, Karluk ve Öngütlerin oluşturduğu bu devletin tarihi kayıtlarında bulunmaktadır. P. B. Golden'in J. W. Dardess'ten naklettiğine göre XIV. yüzyılın ilk üçte birinde Kıpçaklar defterdar El-Temür idaresinde Yuan iç işlerinde hakim duruma gelmişlerdir¹²². Bu bilgilerden Kıpçakların Yuan Devletinde sadece asker olarak değil, idareci olarak da önemli rol oynadıkları anlaşılmaktadır. Yuan-Şi'deki bilgilerde Kırgızlar 1291 veya 1292 yılında Kubilay'ın Kıpçak asıllı komutanı tarafından hakimiyet altına alınmıştır. Kırgızlar Yenisey-İrtiş bölgesine Kubilay tarafından mecburen göç ettirilmiştir. Bu göç Kıpçak Tutuha'nın (Toktak)¹²³ idaresinde gerçekleşmiştir. Yenisey-İrtiş bölgesi XIII. yüzyılın ikinci yarısında Haydu'nun hakimiyeti altında idi. Bu bölge Haydu ve Kubilay arasında sık sık el değiştirmiştir. Çünkü bu iki han Moğol tahtına hakim olabilmek için uzun yıllar mücadele etmiştir. Bu mücadelede Kırgızlar bir Haydu'nun, bir Kubilay'ın hakimiyetine girmişlerdir. Bu yıllar Kırgızların ıstıraplı yıllarıdır. Çünkü kendi yurtlarından ayrılmış yerlerde hayatlarını devam ettirmek zorunda kalmışlardır (Mesela: Hangay'a sürülmeleri, yani Yenisey-İrtiş'ten zorunlu göç ettirilmeleri). Kubilay'ın Kıpçak asıllı komutanı Toktak Kırgızların yerleştiği Yenisey-İrtiş arasını ve Altay'ı ele geçirmek için Haydu ile uzun zaman mücadele etmiştir. Toktak bu mücadelede sahip olamadığı yerlerden Kırgız ve Kıpçak boylarını göç ettirmiştir. Toktak'ın Haydu ile olan mücadelesinde Kırgız boyları da yer almıştır. Bu Kırgız-Kıpçakların Haydu'ya karşı mücadelesinin yarım asır sürdüğünü tarihi

¹²¹ Yuan-Şi'deki bilgilerde Kırgızların buğday tarlalarına sahip oldukları, dokumacılık işleri ile uğraştıkları, ekin ambarları yaptıkları hakkında söz edilmektedir.

¹²² Golden P. B. Türk Halkları Tarihine Giriş, Ankara 2002. s. 245. Bu bilgiler adı geçen yazarın "Conquerors and Confucians. Aspects of Political Change in Late Yüan China (New York, 1973)" adlı eserinde bulunmaktadır. Ancak J. W. Dardess'in bu eserini görme imkanımız olmadı.

¹²³ Kıpçak Tutuha'nın (Toktak) atalarından da bu kaynakta bahsedilmiştir. Tutuha'nın Yuan-Şi'de zikredilen ilk atası (Цюйу) Tsyuyu'dur. Цюйчу (Tsyuyçu), Сомона (Somona), Инасы (Inası), Хулусуман (Hulusuman), Бандуча (Banduçа), Тутуха (Tutuha), Чжуанур (Çjuanur). Metindeki bilgilere göre Tsyuyu Yuyliboli dağının civarına göç edip yerleşmiştir. Bu yerleşmeden sonra da buranın Циньча (Kıpçak) olarak adlandırıldığı belirtilmektedir. (Кыргыздардын жана кыргызстандын тарыхый булактары (Б. з. ч. II к. - XVIII к. Кытай булактарынан изинділр) II т. // Тізілчлр: К. Жусаев, А. Мокеев, Д. Сапаралиев // Юанши. Кытайчадан котор.: Е. И. Кычанов, Бишкек 2003, 62-65-6). Tutuha (Toktak) adının etimolojisini Fransız alimi P. Pelliot geniş bir şekilde izah etmiştir. O bu adı Tutyaq olarak okumuştur. Bkz: Pelliot P. Notes sur l'histoire de la Horde d'Or (Suivies de Quelques noms Turcs d'hommes et de peuples finissant en "ar") Paris 1949, pp. 67-71. Amerikalı alim P. B. Golden de adı Toqtaq olarak kabul etmektedir (Golden P. B. Cumanica II: The Ölberli (Ölperli): the fortunes and misfortunes of an Inner Asian nomadic clan // Archivum Eurasiae Medii Aevi, 6. 1986-1987. Wiesbaden. S. 8-10.

kaynaklar yazmıştır¹²⁴. Yuan-Şi'deki bilgilere göre Toktak ve oğlu Çunkur "askerbaşı" unvanına sahiplerdir. yine bu kaynaktan edindiğimiz bilgilere göre XIV. yüzyılın başında Toktak ile Haydu'nun toprakları arasındaki sınırın Kara-Koca, Tarbagatay olduğunu görüyoruz. K. İ. Petrov hem Haydu hem de Toktak tarafında bulunan Kırgız-Kıpçak boylarının İli-İrtiş arasındaki bölgelere yerleştiğini tespit etmiştir¹²⁵. Yuan-Şi'de Kırgızlardan ve Kıpçaklardan çok bahsedilmesine rağmen onların uruğları hakkında bilgi verilmemiştir. Ancak yukarıda da bahsettiğimiz gibi Yuyliboli adı Elbörülü (İlberli)¹²⁶ adını çağrıştırmaktadır¹²⁷. Dolayısıyla bu uruğun Kubilay'ın ordusundaki Kıpçakları temsil ettiği söylenebilir. Oysa ki S. M. Abramzon Kırgız uruğ birliğinin birkaç katmandan oluştuğunu söylemiş, birinci katmanı VI-XI. asırlarla sınırlandırmıştır. Bu katmanda eski Türk uruğlarının ve orta asırların başlangıç dönemindeki uruğların çevresi ile çok yakın ilişki içinde olan etnonimler olarak Töölös, Munduz, Kıpçak, Kanlı, Kutçu, Arık, Uygur, Bugu, Azık uruğlarını görmekte, bunların yanında da Solto, Sayak, Bağış, Sarı Bağış, Çon Bağış, Kara Bağış, Cediger gibi uruğların da olabileceğini tahmin etmektedir¹²⁸. Yuan-Şi'de yukarıda adı geçen uruğlardan sadece Kanglı adı geçmektedir. Onlar da Kıpçaklarla birlikte zikredilmiştir¹²⁹. Yuan-Şi'de Kırgızların kar yağdığı zaman

¹²⁴ Кыргыздардын жана кыргызстандын тарыхый булактары (Б. з. ч. II к. - XVIII к. Кытай булактарынан изинділјр) II т. // Тизіічілјр:К. Жусаев, А. Мокеев, Д. Сапаралиев // Юанши. Кытайчадан котор.: Е. И. Кычанов, Бишкек 2003, 62-69-б; Кычанов Е. , Сведения в «Юань ши» о переселении киргизов в XIII веке // Известия Академии наук Кирг. ССР. V. том, I чыг. , Фрунзе, 1963, 59-65-б.

¹²⁵ Петров К. И. К истории движения киргизов на Тянь-Шань и их отношений с ойратами в XIII-XV вв, Фрунзе, 1961.

¹²⁶ Burada geçen Yuyliboli (Юйлиболи) teriminin Kıpçak uruğlarının içinde önemli bir yere sahip olan Ölberli (Alperli, Elbörülü, İlberli) uruğ ismine benzemesi dikkat çekicidir. Demek ki, Kubilay'ın ordusunda bulunan Kıpçaklar Elbörülü boyundandı. Bu boyun mensupları Deşt-i Kıpçak'ta, Mısır Memluklu Sultanlığında, Delhi Sultanlığında önemli rol oynamışlardır. Moğollara karşı Deşt-i Kıpçak'ta kahramanlık örneği gösteren Baçman'ın da Ölberli uruğundan olduğu bilinmektedir. Kıpçak boyları içinde ilk sırada yer alan bu boy Kıpçakların yayıldıkları her sahada önemli rol oynamıştır.

¹²⁷ Pelliot P. , Hambis L. Histoire des campagnes de Gengis Khan. Leiden, 1951. Vol. 1. pp. 107; Кадырбаев А. Ш. Тюрки и иранцы в кытае и центральной азии XIII-XIV вв. Алма-Ата 1990. С. 18.

¹²⁸ Абрамзон С. М. Киргизы и их этнографические и историко-культурные связи. -Фрунзе, 1990. С. 49.

¹²⁹ Кыргыздардын жана кыргызстандын тарыхый булактары (Б. з. ч. II к. - XVIII к. Кытай булактарынан изинділјр) II т. // Тизіічілјр:К. Жусаев, А. Мокеев, Д. Сапаралиев // Юанши. Кытайчадан котор.: Е. И. Кычанов, Бишкек 2003, 64-б. Kanglılar Altın Orda devletinin önemli bir kısmını teşkil eden Kıpçaklar gibi bu devletin siyasi tarihinde etkin rol oynamışlardır. Altın Orda hanlarından Özbek han'ın oğlu Berdibek'in (Стэнли Лэн-Пуль. Мусульманские династии, М. -Т. -Б. , s. 458) siyasi hayatında önemli rol oynamış. Berdibek'i yönlendirmiştir. Güçlü kişiliği sayesinde bu Han üzerinde çok etkili olmuş ona bütün kardeşlerini katlettirmiştir.

ayaklarına kayak bağlayıp ava gittikleri hakkında bir bilgi bulunmaktadır¹³⁰. Bu bilgi Kırgız-Kimek-Kıpçak ilişkilerini ortaya koymak için dikkat çekicidir. Çünkü XII. yüzyıl İslam yazarlarından Mervezi'de Kimekler hakkında buna benzer bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgilerde “. . . Onlardan biri samur ve kâkum avlamaya çıkınca uzunluğu üç, zira genişliği bir karış, iki ağaç parçası alır. Bu ağaçların birer ucu geminin önü gibi kalkıktır. Bu ağaçları ayağına bağlar. Sonra bu ağaçlara dayanarak karın üzerinde geminin suda gittiği gibi gider.” denmektedir. Bize göre burada bahsedilen Kırgızların Kimek-Kıpçaklar olması mümkündür. Çünkü A. Mokeev'e göre Kırgız kağanlığının genişleme döneminde Yenisey Kırgızlarının bir bölümü Altay ve İrtiş bölgesine (IX. asrın ortası X. asrın başı) göç etmiş, bundan sonra iki yüz, üç yüz yıl boyu bu gelen Yenisey Kırgızları ile yerli Kimak-Kıpçaklar ve Tokuz Oğuz uruğları arasında karışmanın birbirini etkileme süreci devam etmiştir. Bu süreçte Kırgızlar yeni çevreye çabuk uyum sağlayıp idareci uruğ durumuna gelmiş ve orada bulunan önceki uruğlar Kırgızların içinde kalıp Kırgız adını almışlar, buna da o vakitteki Kırgız kağanlığının yeniden güçlenmesi etki etmiştir¹³¹. Kırgız arazisi Moğol devletleri özellikle Çağatay Hanlığı ve Yuan devleti arasında sık sık el değiştirmiştir. Kıpçaklar da aynı akıbete uğramıştır. Yuan tarihi kaynaklarından anlaşıldığına göre Kırgız ve Kıpçakların yaşadıkları bölgeler Kubilay ve Arık Buka arasındaki taht kavgalarından dolayı sert mücadelelere sahne olmuştur. Bu durum Kırgız ve Kıpçakların tarihlerinin bu dönemde büyük felaketlere uğradıklarını yani aynı kaderi paylaştıklarını göstermektedir. Bazen de bu iki halk birbirine saldırmak zorunda bırakılmıştır. Çünkü Kaydu idaresindeki ordunun içinde de, Kıpçak komutanı Toktak'ın yönetimindeki Kubilay'ın ordusunda da hem Kırgız hem de Kıpçak birlikleri bulunmuştur.

Bu nedenle Berdibek Han'a Cuci Ulusu'nda “Kökün Kırgan Köten Han” denmiştir. Berdibek Ötemiş Hacı'daki bilgilere göre Ak Orda'nın son hanıdır (Ötemiş Hacı tarihi, 1b). Kanglı Tulubay'ın Berdibek üzerindeki bu büyük etkisinden Kanglı boyunun da Altın Orda (Ak Orda) siyasi hayatında çok etkili olduğu görülmektedir (Kafalı M. Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri, İstanbul 1976, s. 85-86). Kanglıların Deşt-i Kıpçak'taki durumundan Rubruk da bahsetmiştir (Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Гилома де Рубрук, гл. Двадцатая, Алматы 1993, С. 102). Аугиса Kanglıların Yuan-Şi devrindeki rolü hakkında bkz: Кадырбаев А. Ш. Тюрки и иранцы в Кытае и Центральной Азии XIII-XIV вв. Алма-Ата 1990. С. 17-34, 97-108.

¹³⁰ Кыргыздардын жана кыргызстандын тарыхый булактары (Б. з. ч. II к. - XVIII к. Кытай булактарынан изиндилір) II т. // Тизинчилір: К. Жусаев, А. Мокеев, Д. Сапаралиев // Юанши. Кытайчадан котор.: Е. И. Кычанов, Бишкек 2003, 67-б.

¹³¹ Мокеев А. М. О локализации алтайских киргизов в IX-XIV веках // Кыргызы, Этногенетические и этнокультурные процессы в древности и средневековье в Центральной Азии-Материалы Международной конференции, посвященной 1000-летию эпоса «Манас», 22-24 сентября 1994 г. , 1996. Бишкек. С. 209.

Kimek-Kıpçak boylarının güneye doğru yayılmaları X. yüzyılın sonu ve XI. yüzyılın başında gerçekleşmiştir. Hatta Sırderya'nın aşağı kısmına kadar yayılmışlardır¹³². XI. yüzyılda Kıpçaklar artık Don Nehri'ne kadar uzanan geniş bir bölgede yaşamaktaydılar. Kıpçakların buralara yerleşmesinden sonra bölgenin adı "Kıpçak Bozkırı" veya "Deşt-i Kıpçak"¹³³ olmuştur. Bu bölgede 300 yıl civarında bulunan Kıpçaklar Moğol, Rus, Macar, Bulgar, Romen, Gürcü milletlerinin siyasi ve kültürel hayatlarına önemli derecede etki etmiştir. Adı geçen milletlerin ve daha sonra bölgede ortaya çıkan Başkurt, Karakalpak, Özbek, Kazak, Kırgız, Nogay, Kumuk, Karaçay gibi halkların etnik teşekkülünde büyük pay sahibi olmuşlardır. Bu halkların özellikle diline yaptıkları tesir büyüktür. Bu halkların dilleri Kıpçak dil ailesinin değişik gruplarında yer almaktadırlar. Orta Asya coğrafyasında Kıpçakların dilinin etkisi sayesinde söz edilen halklar birbiriyle sıkı siyasi ve kültürel ilişkiler kurmuşlardır ve büyük bir coğrafyayı İrtiş'ten Moskova yakınlarına kadar olan bölgede bir insanın Kıpçak grubuna giren yukarıda zikredilen halkların dillerinden birini bilmesi halinde çok rahat seyahat edebilmesini, iletişim kurmasını sağlamıştır. Gerçekten de yabancı dahi olsa, yani bölge insanı olmasa bile Kırgızca ya da Kazakça veya diğer grupların dillerinden herhangi birini bilen bir kimse Orta Asya'nın her bölgesinde kısa bir süre sonra diğer insanlarla çok rahat iletişim kurabilir. Daha önceki dönemlerde bu iletişim imkânı daha geniş alanda yapılabiliyordu. Kıpçak dilinin etkisi, batıda Polonya, Romanya, Anadolu, kuzeyde Sibirya, doğuda Çin'in ortalarına, güneyde Mısır'a kadar ulaşıyordu.

Şimdiki Kazakistan'ın batısı ve Güney Rusya bozkırlarında yaşayan Kıpçaklar Batı Kıpçaklarını oluşturmuştur. Doğu ve Batı Kıpçaklarının coğrafi

¹³² Banguoğlu T. Oğuzlar ve Oğuzeli Üzerine, TDYAB, No:80, 1950. s. 5.

¹³³ Deşt-i Kıpçak terimi ilk defa XI. yüzyılda Nasır-i Hüsrev'in eserinde yer almıştır (Бартольд В. В. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов, Москва 2002, С. 550). Deşt-i Kıpçak için daha önceki dönemlerde Deşt-i Hazar ve Deşt-i Oğuz tanımları kullanılmıştır. Son olarak bu bölgeye Kıpçakların gelmesiyle bölge Deşt-i Kıpçak adını almıştır. Şimdiye kadar Deşt-i Kıpçak'ın coğrafi alanının değişik tanımları yapılmıştır. Bunlardan en önemlisi şüphesiz A. Yu Yakubovsky'nin yaptığı tanımdır. Ona göre Deşt-i Kıpçak'ın coğrafi sahası "Dnepr'den başlayarak Volga'nın doğu tarafına kadar uzanan "Güney Rus Bozkırları"dır (Гродеков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая орда и ее падение, Москва 1998, Ч. I. С. 23). Türkiye'de Altın Orda Tarihi üzerine araştırmalar yapan tarihçi Mustafa Kafalı ise Deşt-i Kıpçak'ın coğrafi alanını şöyle çizmektedir: "Deşt-i Kıpçak doğuda İrtiş ırmağından başlar, Batı Sibirya'yı ve Hazar Denizi'nin ve Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırları da içine aldıktan sonra batıda Karpat dağlarına kadar dayanır, güneyde Kırım'ı içerisine alarak Kuzey Kafkasya'daki Kuban ve Terek ırakları sınır olmak üzere Hazar Denizi'ne Aral Gölü'ne ve oradan da Sırderya boylarına kadar uzanır. Kuzeyde de Slav Prenslikleri ve Orta İtil bölgesindeki yukarı Bulgarya hanlığı ile sınırlanmaktadır (Kafalı M. Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri, İstanbul 1976, s. 11). Bu terim bölgenin Moğolların eline geçmesinden sonra da birkaç yüzyıl bu adla anılmıştır.

sahasını B. E. Kumekov tespit etmiştir¹³⁴. Batı Kıpçakları XIV. yüzyılın başında Ak Orda ve Gök Orda devletlerinin içinde yer almışlardır. Ak Orda adının geçtiği ilk tarihi metin 1340-1342 yıllarında Altın Orda sahası içinde yazılmış olan Hüsrev-ü Şirin'dir. Bu eser Özbek Han'ın oğlu Tımbek'e ithaf edilmiştir. Ak Orda özellikle Kıpçakların yoğun olarak bulunduğu ordadır. Bu Orda'nın tarihi Kıpçak tarihi ile iç içedir. Ak Orda terimi de alimler tarafından uzun zaman tartışılmıştır. Alimler hem Ak Orda terimi üzerinde hem de onun coğrafi sahasının tespitinde değişik görüşler ileri sürmüşlerdir¹³⁵. Altın Orda gerçekte Cuci Ulusunun batı kısmıdır. XV. yüzyılın başlarında yaşadığı bilinen ancak adı bilinmeyen bir tarihçiye göre (ancak bu kişinin Muiniddin Natanzi olduğu sanılmaktadır) Ordanın bölünmesi Tokta Han zamanında (1290-1312) Nogay arasındaki mücadeleden sonra meydana gelmiştir. V. V. Bartold bunun gerçek olmadığını yazmıştır¹³⁶. Çünkü eğer böyle olmuş olsa Ak Orda Hanları Nogay neslinden gelmiş olacaklardır. Hiçbir Moğol şeceresinde bunu kanıtlayacak delil

¹³⁴ Кумеков Б. Е. Об этнонимии кыпчакской конфедерации Западного Дешт-и Кыпчака XII-начала XIII в. // Изв. НАН Республики Казахстан. (Сер. Общественных наук.) 1993. № 1.

¹³⁵ A. Yu. Yakubovsky'e göre Altın Ordu adıyla Gök Orda toprakları kastedilmiştir, Ak Orda ise Gök Orda'nın vassalıdır. O, Ak Orda'nın coğrafi sahasını Güney Sırderya havzası sahası ve Aral Gölü'nün kuzeydoğusunda İşim ve Sarısu ırmaklarına kadar olan bozkırlar ve şehirler olarak tespit etmiştir. Aynı zamanda o, Ak Orda'nın ayrılmasıyla Altın Orda adıyla genel olarak Gök Orda topraklarının ifade edildiğini ileri sürmüştür. Rusça Sinyaya Orda adını Gök Orda olarak kabul etmemek gerektiğini, gerçekte Gök Orda anlamına gelen Rusça Sinyaya Orda adının Ak Orda anlamında kullanıldığını yazmıştır (Гродеков Б. Д. , Якубовский А. Ю. Золотая орда и ее падение, Москва 1998, Ч. I. С. 199). Türk alimi Mustafa Kafalı ise Altın Orda'nın iki ayrı gruba bölünmesinin iki ayrı hanlık olarak anlaşılmasını gerektiğini, gerçekte bunun Sağ ve Sol olarak Cuci Ulusunun ikili idare sistemine göre tanziminden başka bir şey olmadığını yazmıştır. Ak Orda ve Gök Orda isimlerinin Sayın Han ve Orda İçen Han'ın sembolü olmasından ileri geldiğini söylemektedir. Bu görüşünü de şöyle açıklamaktadır: "Cengiz Han torunları Batu ve Orda İçen'i kabul ettiği zaman onlara iki orda kurdurmuştur. Bunlardan Batu Han için Altın Busagalı olan Ak Orda'yı, Orda İçen için de Gümüş Busagalı olan Gök Orda'yı kurdurmuştur. Altın değer olarak gümüşten kıymetli olduğu için Ak Orda'yı Gök Orda'ya hakim kılmıştır" demektedir. Eski Türk geleneğine göre renklerden Ak'ın batıyı, Gök'ün de doğuyu ifade ettiğini yazmıştır. Ona göre Altın Orda ile Ak Orda aynıdır. XIII. yüzyılın ortalarından itibaren Altın Orda Hanlığı (Ak Orda) İtil havzası dahil Hazar ve Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırları, Gök Orda Hanlığı ise doğuda İrtiş ırmağına, güneyde ise Sırderya boyuna kadar Doğu Deşt-i Kıpçak olarak adlandırılan bölgeyi ihtiva ediyordu (Kafalı M. Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri, İstanbul 1976, s. 19-20 . Macar alimi L. Rasony Kıpçak'ın doğu bölgesini idare eden Cuci sülalesinin Ak Orda, batı kısmını idare eden Cuci sülalesinin de Gök Orda olduğunu yazmışlardır (Rasony L. Tarihte Türklük, IV. Baskı. Ankara 1996, s. 218). Kazak alimi T. İ. Sultanov da buna yakın fakat bundan farklı bir görüş ileri sürmüştür. Ona göre Cuci Ulusunun batı bölümü Ak Orda'yı, doğu Bölümü ise Gök Orda'yı ifade ediyordu (Абусейтова М. Х. , Абылхожин, Ж. Б. , С. Г. Кляшторный, Султанов Т. И. , Хазанов А. М. История Казахстана и центральной Азии. Алматы 2001, s. 230).

¹³⁶ Бартольд В. В. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов, Москва 2002, С. 139.

yoktur. Ak Orda hakkında ileri sürülen görüşlerin iyi bir tahlilini N. N. Mingulov yapmıştır. O kendisinden önceki görüşlerden daha ilgi çekici bir görüş ileri sürmüştür. Ona göre Ak Orda devleti XIII. asrın ortasından XV. asrın son çeyreğine kadar hüküm sürmüştür. Orda Ecen'e ait topraklar ona göre Ak Orda topraklarıdır. Bu topraklara Sırderya havzasından Altay'a kadar ve Güney Ural'dan Yedisu'ya kadar olan bölgeler girmektedir. Ak Orda ve Gök Orda aslında devletin politik merkezleri, yani hanların ikametgahıdır¹³⁷. Amerikalı alim P. B. Golden Ak Orda topraklarının dar anlamda, esas olarak Deşt-i Kıpçak'ın doğu bölgeleri, yani Kazakistan'ın büyük bir kısmı olarak, geniş anlamda da Ak Orda'nın batıda Yayık ırmağı, doğuda İrtiş, kuzeyde Tobol ve İşim nehirleri ile güneyde Balkaş, Aral ve Hazar gölleri arasındaki topraklar olarak görmektedir¹³⁸. Ak Orda'nın halkının büyük bir kısmını Kıpçaklar oluşturuyordu. Ak Orda'nın yıkılışından sonra Ak Orda'yı oluşturan Kıpçak ve Moğol uruğları bölgede sonradan oluşan Başkırt, Karakalpak, Tatar, Özbek, Kazak, Kırgız, Kumuk, Karaçay, Türkmen gibi halkların oluşmasında büyük rol oynamıştır. Özellikle Kıpçak ve Kanglı boyları Ak Orda'nın temelini oluşturuyordu. Türk ve Moğol boylarından Karluk, Mangıt, Argun, Merkit, Nayman, Celayir, Konırat gibi boylar da bu ordanın halkını oluşturuyordu. Bu adı zikredilen Türk ve Moğol boylarının hemen hemen hepsi Kırgız etnik oluşumunda da yer almışlardır. Birçok Kıpçak uruğ ve uruku da Kırgızların etnik oluşumunda önemli rol oynamıştır. Bu nedenle Ak Orda'nın Kırgızların etnik oluşumunda özel bir yeri vardır. Bize göre de N. N. Mingulov'un görüşü diğer görüşlere göre daha tutarlıdır.

Ak Orda Hanlarının idaresinin batı bölgelerine yayılmasıyla Doğu Kıpçak boyları Tanrı Dağları ve Sırderya'ya kadar yayılmıştır. İli-İrtiş arasındaki Kırgız boyları da bu yönde yayılmış ve Tanrı Dağları Moğolları ile ilişki içine girmişlerdir.

Bu dönemde Kırgız boylarının yavaş yavaş Tanrı Dağlarına göçü gerçekleşmeye başlamıştır. Doğu Kıpçak ve Kırgız boylarının Tanrı Dağlarına göç etmeleri Toktamış zamanında yoğunlaşmıştır. Fakat bazen bu yoğunlaşma Timur'un güçlü akınları karşısında kesintiye uğramış, Deşt-i Kıpçak ve Tanrı dağlarında Timur ve Toktamış arasında yapılan büyük savaşlar sonunda Toktamış ve onun müttefiki Kırgızlar Moğolları yenerek Deşt-i Kıpçak ve Tanrı Dağlarının büyük bir kısmını harap etmişlerdir¹³⁹. İşte bu savaşlar sırasında

¹³⁷ Мингулов Н. Н. К некоторым вопросам изучения истории Ак-Орды // Казахстан в эпоху феодализма : проб. Этнополит. Истории. – С. 83.

¹³⁸ Golden P. B. Türk Halkları Tarihine Giriş, Ankara 2002. s. 249

¹³⁹ Петров К. И. Киргизско-кипчакские отношения. // ИАН КирССР. СОН. 1961, Т. III. - Вып. 2. -С. 81-105.

Doğu Kıpçak ve Kırgız boyları İrtiş'e sürülmüştür¹⁴⁰. Timur'un bölgeden çekilmesiyle Tanrı dağlarına olan göç hızlı bir şekil almıştır. Timur Tanrı Dağlarındaki Moğolları tamamen çökertmiştir. Bu durum Kırgız ve Kıpçakların Tanrı dağlarına yerleşmesine büyük katkı sağlamış, bu süreci kolaylaştırmıştır. Kırgız uruğları XV. yüzyılın sonunda Moğolların büyük bir kısmını Tanrı dağlarının güney ve batı eteklerine atmaya muvaffak olmuştur. Tanrı dağlarında kalan Moğollar ise zamanla asimile olmuşlardır. Tanrı Dağları Moğollarının Timurlularla birlikte Maverünnehir'den çıkarılmasında Ak Orda'nın Doğu Kıpçak boylarının rolü büyüktür.

XIV. asrın sonu ve XV. asrın başında Kıpçakların esasında bazı yeni halklar şekillenmiştir. Deşt-i Kıpçak'ta kalanlar büyük oranda Kazaklarla, Tanrı Dağı Kırgızlarına gidenler de Kırgızlarla karışmışlardır. Batı Tanrı Dağlarına giden Kıpçak uruğları da Özbeklerle karışmışlardır. Kıpçak-Özbek uruğlarının ve Kırgız-Kıpçak uruğlarının Tanrı Dağlarına göçmeleri Tanrı Dağları Moğollarının yıkılmasına sebep olmuştur. Bu olay Timurlular devletinin yıkıldığı zamana denk gelmektedir. XV. asrın 30'lu yıllarında Ebulhayır Han'ın idare ettiği Kıpçak ve Özbek uruğları Harezmi'nin bir kısmını ele geçirdiler. Aynı yüzyılın 40'lı yıllarında yani on yıl sonra Sırderya kenarındaki Sıgnak, Ak-Kurgan, Uzgen, Türkistan şehirleri Ebulhayır Han tarafından zapt edildi. Ebulhayır Han'ın bu hareketi Semerkand'a kadar ulaştı. İşte bu dönemde Bulgaçi-İçkilik ve Kuzey Tanrı Dağlarında bulunan bazı Kırgız boyları Ebulhayır Han'ın Kıpçak-Özbek ulusuna bağlı kadılar. Bunlardan bazılarının Ebulhayır Han'ın torunu Muhammed Şeybani Han'a destek verdikleri de bilinmektedir.

XIV-XV. yüzyıllardaki Kırgız uruğlarının Kıpçak uruğları ile olan ilişkileri bu döneme ait Seyfeddin Ahsikendi tarafından yazılan "Macmu at-tavarih" adlı eserde geniş olarak yer almıştır¹⁴¹. Fakat bu eser genel olarak efsaneleri temel almaktadır. Özellikle Manas hakkında ve Toktamış'ın Kırgızlarla kurduğu ilişkiyi göstermesi bakımından yer adları ve etnonimleri ihtiva etmesi bakımından Kırgız tarihi için oldukça önemlidir. Tarihi açıdan bu eserdeki olayları kabullenmek bizi hataya götürebilir. Bu nedenle bu eserdeki efsanevi olayları çok iyi değerlendirerek karar verilmelidir. Çünkü olay örgüsü çok karışıktır. Mesela bu eserde Manas'la ilgili bölümde Manas'ın Toktamış adına savaşan bir asker olduğu izlenimi verilmektedir. Ancak hiçbir Manas Destanı nüshasında böyle bir şey yoktur. Ayrıca Toktamış'ın zikredilmesinden

¹⁴⁰ A. g. e. s. 101.

¹⁴¹ Сайф ад-дин ибн дамулло Шах Аббас Аксикенти, анын уулу Нурмухаммед. Тарыхтардын жыйнагы («Мажму атут-таварих») / Котор. М. Досболлов, О. Сооронов. - Бишкек 1996. 128 б.

yola çıkararak da Kırgız-Kıpçakların Tanrı Dağlarında yaşadığı hakkında hüküm vermek de bizi yanılgıya düşürür. Çünkü bu olaylar başka hiçbir tarihi kaynakla desteklenmemektedir. Toktamış'ın döneminde Kırgızların Güney Kırgızistan'a geldiklerine dair hiçbir bilgi yoktur. Bu nedenle bu eser ilmi çalışmalarda dikkatle kullanılmalıdır

Tanrı dağlarına gerçekleşen Kırgız-Kıpçak göçünün son etabı XV. yüzyılın sonu ve XVIII. yüzyıllar arasında gerçekleşmiştir¹⁴². Kırgızların içine giren Kıpçak boyları Kırgız-Kıpçaklarla gelenlerin dışında Batı Tanrı dağlarına gelen ve Özbeklerin içine giren Kıpçak uruğları, Deşt-i Kıpçak'ta kalan ve Kazakların içinde kalan Kıpçak uruğları XV ve XVIII. yüzyıllar arasında bugünkü Kırgızistan topraklarına gelerek Kırgız-Kıpçak uruğlarına ve diğer Kırgız uruğlarının içine girmişlerdir. Bir sonraki bölümde bu boylar hakkında geniş bilgi verilmiştir. Ancak Rükneddin Baybars, Ad-Dimaşki, İbn Haldun gibi yazarların tespit ettiği boylardan sadece Toksoba, Yedioba, Barak gibi Kıpçak boyları Kırgız, Kazak, Özbek, Başkurt, Karakalpak, Altay, Türkmen uruğları içinde yer almışlardır. Diğer boyların hepsi bu büyük uruğların alt gruplarıdır. Fakat hem Kırgız-Kıpçak boyları içinde hem de diğer Kırgız uruğları içinde çok sayıda Kıpçak uruğ ve uruku yer almıştır. Bu durum Kırgızlarla Kıpçakların tarih boyunca ne kadar iç içe ve büyük ilişki içinde olduklarını göstermektedir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, XIII-XV. yüzyıllarda yani Ak Orda'nın hüküm sürdüğü dönemde bu devletin Kimek-Kıpçak boyları ile kurdukları ilişkilerin bazı dönemleri göz önüne alınarak Kırgızlar Kıpçaklarla Tanrı Dağlarına göçmeden önce ve Tanrı Dağlarında sıkı ilişkide bulunmuşlardır. Bu ilişkinin başlangıcı IX. asra kadar gitmektedir. Kırgız-Kıpçak ilişkileri zaman zaman kesintiye uğramasına rağmen bin yıldan fazla bir süre devam etmiştir. Kırgızlar, Kıpçaklara adlarını vermişler bunun karşılığında da Kıpçaklar, Kırgızlara dillerini vermişlerdir. Kültürel yönden Kırgız etkisi Kıpçak etkisine göre daha baskındır. Çünkü Kıpçaklar kültürel yönden sağlam bir yapıya sahip olmadıklarından kolay asimile olmuşlardır. Bunu onların başka dinleri kolay kabul etmesinden de anlamak mümkündür. Kırgızlarda ise bu durumun tam tersi olmuştur. Bugünkü dinleri İslâmiyeti bile eski dinlerine bağlılıklarından dolayı uzun bir süreç içinde kabul etmişlerdir. Geleneklerine sıkı bağlılıkları tarihleri boyunca birçok güçlüklerle karşılaşmalarına rağmen onları tarih sahnesinden hiçbir zaman silememiştir. Kıpçaklar ise içine girdikleri toplumun kültürü ve dininin etkisinde kalmışlar bundan dolayı Delhi Sultanlığı ve Memlûklular dışında devletleri olmamıştır. Kazak alimleri B. B. Vostrov ve M. S. Mukanov'un araştırmalarına göre Göçebe Özbek devletinin XV. asrın

¹⁴² Мокеев А. М. Этапы этнической истории и социальной организации кыргызского народа на Тянь-Шане в XVI-XVIII вв. // Изв. АН Кырг. Респ. Сер. Общест. Наука-1991. №4. -С. 43-54.

sonunda yıkılmasından sonra Kıpçakların bir kısmı Orta Asya'ya gitmiş ve Karakalpak, Özbek, Kırgız halklarının etnik oluşumuna katılmışlardır.¹⁴³

XIV-XV. asırlarda Kırgızların önemli bir kısmı hâlâ Moğolistan'da yaşıyordu ve Tarih-i Raşidi'deki bilgilere göre Moğolistan'da ormanlık alanlara yerleşmişlerdir¹⁴⁴.

Ak Orda'nın içinde yer alan Kırgız ve Kıpçak uruğları bu devletin siyasi işlerinde önemli rol oynamışlardır. Ak Orda'nın yıkılması ile birlikte özellikle Kıpçak uruğları daha sonra oluşan Başkırt, Karakalpak, Nogay, Kırım Tatarları, Tatarlar, Kazaklar, Kırgızlar, Özbekler ve Türkmenlerin etnik oluşumuna katılmışlardır. Aynı şekilde Kırgızlar da yukarıda adı geçen halkların hemen hemen hepsinin oluşumunda yer almış, kendi kültürünü bu halklara benimsetmiştir. Adı geçen halkların edebiyatlarında özellikle sözlü edebiyatlarında, toponimlerinde Kırgız kültürünün etkilerini görmek mümkündür. Manas destanı bu halkların sözlü edebiyatlarının özellikle destan geleneğinin kaynağı olmuştur. Bu ilişkiler Altın Orda, Ak Orda devletleri zamanında birlikte aynı devletin çatısı altında yaşadıkları dönemde gerçekleşmiştir.

¹⁴³ Востров В. В., Муканов М. С. Родоплеменной состав и расселение казахов (конец XIX - начало XX вв). - Алма Ата, 1968.

¹⁴⁴ Тарих-и Рашиди, рук. № 1430. -ИВ АН УзССР, л. 105а.